Міністерство освіти і науки України
Сумська обласна рада
Департамент освіти і науки Сумської обласної державної адміністрації
Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Факультет підвищення кваліфікації і перепідготовки

Кафедра психології

Грицай Жанна Михайлівна

Особливості попередження та подолання агресивності в учнів підліткового віку

Кваліфікаційна (магістерська) робота
здобувача вищої освіти
другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 053 Психологія
освітньо-професійної програми Практична психологія

Науковий керівник:
Вознюк Алла Вікторівна,
завідувач кафедри психології,
доктор психологічних наук, професор

Рекомендовано до захисту
рішенням кафедри психології
Протокол № 11 від «29» січня 2025 р.

Завідувач кафедри Алла ВОЗНЮК

Суми – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП……...3

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ В УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ……..…….....7

1.1. Сутність понять «агресія», «агресивна поведінка» та «агресивність». Класифікація агресивності…….7

1.2. Особливості прояву агресивності в учнів підліткового віку.……..……...16

1.3. Система чинників, які впливають на рівень прояву агресивності в учнів підліткового віку……27

Розділ 2. ТЕХНОЛОГІЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ АГРЕСИВНОСТІ В УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ……44

2.1. Методики та процедура дослідження особливостей прояву агресивності в учнів підліткового віку…….....44

2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей прояву агресивності в учнів підліткового віку ……..…...51

2.3. Психологічні рекомендації щодо попередження та подолання агресивності в учнів підліткового віку……..……64

ВИСНОВКИ……..……..…..…….71

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……...…...75

ДОДАТКИ……...83

ВСТУП

Актуальність дослідження – У сучасних реаліях нашого життя питання агресивності учнів підліткового віку є досить актуальною. Спостерігаючи за спілкуванням дітей даної категорії можна побачити, що вони в більшості випадків обирають агресивний стиль спілкування по відношенню до своїх однолітків, батьків та вчителів. Дуже часто за їх агресивністю криється невпевненість у собі, прагнення захиститися, утвердитися як особистість. Агресивність в учнів підліткового віку проявляється, як зазначає О. Волинська, в критичний період розвитку держави – повномасштабне вторгнення Росії в Україну, повна зміна цінностей у суспільстві, прагнення зберегти своє життя та інші [61].

Специфіку прояву агресивності в учнів підліткового віку досліджували такі вчені, як: А. Бандура [1], В. Бедлінський [2], О. Бедлінський [2], Ю.Вальчук [8], Г. Киричук [28], Н. Кордунова [34] та інші.

Слід відмітити, що А. Колодяжна [31], П. Короткова [31], Л. Матохнюк [42], О. Шпортун [42] та А. Чернега [66] у своїх працях досліджували як саме тривожність може впливати на агресивність учнів підліткового віку.

Також ряд науковців таких, як: Н. Видолоб [10], О .Єременко [22], І. Козицька [32], А. Колодяжна [31], К. Кушніренко [48], І.Мостова [48], Л.Папітченко [53] досліджували вплив самооцінки на агресивність саме у підлітковому віці.

Питання впливу емоційно-вольової саморегуляції на агресивну поведінку учнів підліткового віку досліджували такі науковці, як І. Періг [54], Д. Шпонько [69] та інші.

Питання щодо агресивності та її проявів у підлітковому віці також розглядали й зарубіжні науковці. За даними Всесвітньої Організації Охорони здоров'я наша держава посідає четверте місце серед інших держав саме з питання агресивності учнів підліткового віку. Такий результат дослідження ВООЗ є невтішним, але й водночас є зрозумілим. Саме діти підліткового віку найбільше піддаються впливам, бо ще неповністю сформовані у них цінності

та світогляд, вони намагаються активно самореалізуватися у суспільстві, яке може впливати на них як негативно так і позитивно [61].

Зважаючи на такий стан тема агресивності в учнів підліткового віку на сьогодні активно досліджується і їй приділяється велика увага не тільки науковцями, а й державними органами.

Отже, соціальна значущість проблеми та її недостатня наукова розробленість зумовили вибір **теми дослідження** «Особливості попередження та подолання агресивності в учнів підліткового віку».

Об'єкт дослідження – агресивність в учнів підліткового віку.

Предмет дослідження – особливості попередження та подолання агресивності учнів підліткового віку.

Мета дослідження – визначити особливості прояву агресивності в учнів підліткового віку та розкрити психологічні умови її попередження та подолання.

Відповідно до мети поставлені такі **завдання дослідження:**

1. Визначити сутність понять «агресія», «агресивна поведінка», «агресивність» та класифікацію агресивності.

2. Розкрити специфіку проявів агресивності в учнів підліткового віку.

3. Виокремити та охарактеризувати систему чинників, які впливають на рівень прояву агресивності в учнів підліткового віку.

4. Дослідити особливості прояву агресивності в учнів підліткового віку та чинники, які впливають на її прояв.

5. Розробити психологічні рекомендації для попередження та подолання агресивності в учнів підліткового віку.

Відповідно до визначених завдань використовувалися наступні **методи дослідження**: теоретичні (теоретичний аналіз та синтез, систематизація, порівняння і узагальнення даних наукових джерел); емпіричні методи (спостереження, тестування, стандартизовані методики); методи обробки та інтерпретації даних (метод описової статистики, кількісні та якісні із

застосуванням методів математичної статистики); вивчення та систематизація методів, засобів та прийомів психологічного навчання.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає у визначенні основних підходів до визначення поняття «агресія», «агресивна поведінка» та «агресивність»; здійсненні класифікації та характеристиці різновидів агресивності; визначенні специфіку прояву агресивності в учнів підліткового віку та виокремленні системи чинників, які впливають на її прояв.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розроблене тренінгове заняття може бути використане при розробці психологічних порад до профілактики та подолання агресивності в учнів підліткового віку. Апробований у дослідженні методичний інструментарій може стати основою моніторингу для рівня прояву агресивності в учнів підліткового віку.

Апробація результатів дослідження. Наукові здобутки науково-дослідної роботи були представлені на науково-практичних заходах різного рівня: VII Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційні технології в роботі практичного психолог (Суми, 30.05.2024); II Всеукраїнський науково-практичний семінар «Актуальні питання практичної психології в умовах сьогодення» (Суми, 23.01.2025).

Основні результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри психології та опубліковані у наукових статтях:

1. Грицай Ж.М. Особливості прояву агресивності в учнів підліткового віку. *Психологічний супровід учасників психологічного процесу*: Інноваційні технології в роботі практичного психолога (матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 30 травня 2024 року, м. Суми) / за заг. ред. А. В. Вознюк, О. Ю. Василеги. [у 2-х ч.]. Ч. 2. Суми: НВВ КЗ СОІППО, 2024. С. 76–79.

2. Грицай Ж.М. Зміст і структура тренінгово заняття «Агресивність. Як її подолати в підлітковому віці». *Актуальні питання практичної психології в умовах сьогодення:* матеріали II Всеукраїнського науково-практичного

семінару «Актуальні питання практичної психології в умовах сьогодення» (23 січня 2025 р., м. Суми) / за заг. ред. А. В. Вознюк, О. Ю. Василеги. Суми: НВВ КЗ СОІППО. 2025. С. 71 – 73

Структура і обсяг магістерської роботи. Робота складається зі вступу, 2 розділів, висновків, а також списку використаних джерел, що нараховує 70 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 87 сторінок, основний зміст викладено на 65 сторінках. Робота містить 2 таблиці та 12 рисунків

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ В УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

1.1. Сутність понять «агресія», «агресивна поведінка» та «агресивність». Класифікація агресивності

У сучасних реаліях нашого життя питання агресивності є дуже актуальним і важливим. Спостерігаючи за відносинами людей у суспільстві, ми можемо спостерігати дуже тривожну картину, коли люди обирають у своїх відносинах саме агресивний спосіб спілкування. Це у свою чергу породжує безліч непорозумінь та конфліктів, які, на жаль, також намагаються розв'язати саме за допомогою агресії. Дана проблема, а саме агресивність у суспільстві виникла не зараз, а проявлялася поступово в еволюційному процесі людства. Тому таким питанням як агресивність вчені займаються не один рік і намагаються пояснити природу її виникнення, як можна її попередити та подолати.

Перш ніж розглядати питання щодо попередження та подолання агресивності слід більш детальніше розглянути такі поняття як «агресія», «агресивна поведінка» та «агресивність»

Щодо змісту такого поняття як «агресія», то дуже важко знайти в науковій літературі та працях однозначного визначення цього поняття. На думку Т. Морозової це пов'язано з тим, що на сьогоднішній день не проведено комплексних досліджень і тому в багатьох працях з цього питання домінують однобічність та категоричність [55].

У психологічному словнику агресія (від латинського «aggredi» – «gradus» – крок, «ad» – на, тобто «нападати», «рухатися на») подається як індивідуальна або колективна дія, спрямована на нанесення фізичної або психологічної шкоди, збитку або на знищення іншої людини або групи людей. У первинному сенсі бути агресивним означало «рухатися у напрямі мети без зволікання, без страху і сумніву» [55].

Т. Кириленко пояснює агресію як певні ставлення особистості, які є закріпленими, стійка індивідуальна характеристика, що відображає схильність суб’єкта до демонстрації іншим переваги в силі [27].

Проаналізувавши наукову літературу можна зробити висновки, що деякі науковці агресію поділяють на два види поведінки: колективну та індивідуальну.

З цієї точки зору С.Шевченко, спираючись на думку А. Басса, пояснює агресію як будь-яку поведінку, що містить загрозу або що завдає збитку іншим [67].

Також він здійснив опис агресії за допомогою трьох шкал: фізична-вербальна, активна-пасивна, пряма-непряма [15].

М. Будіянський наводить думку американських дослідників Д. Рідчарсона та Р. Берона, котрі розглядають агресію як модель поведінки. Термін агресія, на їхню думку, часто асоціюється з такими негативними емоціями, як злість; із такими мотивами, як прагнення образити чи нашкодити; із негативними установками у вигляді расових або етнічних забобонів. Усі ці чинники, поза сумнівом, грають важливу роль у поведінці, результатом якої стає спричинення шкоди, але їх наявність не є необхідною умовою для подібних дій [6].

У свою чергу Е. Фромм аналізуючи феномен агресії, використовує такі терміни, як «псевдоагресія», «ігрова агресія», «агресія на самоствердження», «оборонна агресія» [67].

О. Петечел у своїй праці «Теоретичний аналіз проблеми агресії» з метою пояснення змісту поняття «агресія» спирається на визначення О.Храмцова, котрий зазначав, що агресія – це цілеспрямована, руйнівна поведінка, яка суперечить нормам та правилам співіснування людей у суспільстві, яка наносить шкоду об'єктам нападу (живим та неживим), спричиняє фізичну шкоду людям або викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, напругу, страх, тривогу і т. д.) [55].

Спираючись на таке тлумачення можна зробити висновок, що агресія поділяється на фізичну і вербальну (словесну) [38].

Фізична агресія – акт поведінки, який вчиняється за допомогою насильства та руйнування [38].

Вербальна агресія – акт поведінки, яка чинить шкоду потерпілому за допомогою слова. Це погрози, наклеп, образи [38].

У своїх дослідженнях науковці сходяться у думках про те, що у кожної людини як особистості, існують одночасно декілька форм агресії (конструктивна, деструктивна, дефіцитарна), але лише одна є домінуючою.

Також існують і різні прояви агресії. Вони поділяються на експресивну агресію, ворожу та інструментальну.

Експресивна агресія – спонтанний вибух люті та гніву, які є нецілеспрямованими та швидко припиняються. При цьому об’єкт, що викликав агресію, не обов’язково стає об’єктом нападу [38].

Ворожа агресія – метою якої є нанесення шкоди іншій людині [38].

Інструментальна агресія – існує як засіб для досягнення мети у випадках шантажу, виховання [38].

Отже, проаналізувавши усі визначення можна зробити висновки, що агресія – це реакція на подразник, рефлекс на щось або на когось.

Аналізуючи психологічну літературу стало зрозумілим, що науковці по-різному дають визначення агресії. Одні вважають що це поведінка, інші, що це стан чи властивість особистості. Спробуємо з'ясувати як розглядається та пояснюється агресивна поведінка в наукових поглядах. І. Мазоха, спираючись на думку С. Соловйової говорить про те, що відмінність між термінами агресивність та агресивна поведінка пов'язана з акцентом, котрий ставиться або в плані загальнофілософської і загальнопсихологічної кваліфікації подій (як агресія), або в плані оцінки конкретних дій індивіда (як агресивна поведінка). Автор називає умови, за котрих конкретні дії (вербальні або фізичні) трактуватимуться як агресивні: знаходження в контексті соціальних взаємовідносин; ініціатива і спрямованість дій проти конкретної людини або групи людей; демонстрація переваги в силі або застосування сили відносно людини або групи людей; нанесення шкоди, збитків [41].

О. Босак наводить приклад К. Левіта, котрий у процесі свого дослідження виходив з того, що людське поводження, у тому числі позитивні

та негативні якості агресивності, є функція, з одного боку, особистості, а з іншого — навколишнього середовища [5].

Проаналізувавши літературу про агресивну поведінку можна зробити висновки, що агресивна поведінка включає в себе агресивні наміри, які встановити за певних обставин інколи буває дуже важко. Як зазначають А. Басс, А. Бандура наміри – це особисте, сховане, недоступне прямому спостереженню. Про них можна судити за умовами, які передували або випливали за актами агресії [4].

Опрацювавши питання агресивної поведінки ми можемо зробити висновки, що агресивна поведінка – це особлива форма поведінки людини, метою якої є заподіяння шкоди іншим людям або об'єктам. При такому діянні, людина, котра чинить дії як фізичного так і емоційного, економічного, сексуального й психологічного характеру [4].

Саму ж структуру агресивної поведінки можна зобразити за допомогою схеми (рис. 1.1):

Рис. 1.1 Структура агресивної поведінки

Більшість науковців у своїх працях сходяться до того, що одним із найважливіших ознак агресивної поведінки є саме наміри нанесення шкоди жертві. Але у то й же час наміри нанести шкоду не може вважатися достатнім для класифікації поведінки як агресивної.

Другою важливою й достатньою умовою для класифікації агресивної поведінки є ворожість. Ворожість являє собою емоційно-особистісне негативне відношення суб'єкта до інших суб'єктів або об'єктів. У основі ворожості лежать такі емоції як гнів, відраза, зневага, а також страх.

Але тільки при одночасній наявності всіх трьох компонентів має сенс говорити про агресивну поведінку. Ворожість обумовлює виникнення наміру завдати шкоди іншій особі, що у свою чергу, стає метою конкретної дії суб'єкта.

Щодо понять агресія та агресивність, то їх часто ототожнюють, але вони мають різні значення. Так у психологічному словнику-довіднику О. Приходько, В. Юрченка під агресивністю розуміють мотивовану деструктивну поведінку, яка суперечить нормам (правилам) співіснування людей у суспільстві, і завдає шкоди об’єктам нападу (живим і неживим), приносить людям фізичні збитки або спричинює в них психологічний дискомфорт (негативне хвилювання, напружений стан, страх, пригніченість тощо) [57]. Автори словника-довідника доводять, що агресивність супроводжується емоційними станами гніву, ворожості, ненависті тощо [65]. Агресивні дії є [57]:

1) засобом досягнення якої-небудь значущої мети [57];

2) способом психологічного розвантаження [57];

3) способом задоволення потреби в самореалізації і самоствердженні [57].

Види агресії: фізична агресія (напад); вербальна агресія через форму (сварка, крик, вереск та ін.) та через зміст словесного реагування (погроза, прокльони, лайка та ін.); пряма і непряма агресія (наприклад, злісні плітки, нерозумні жарти, напад люті та ін.); інструментальна агресія, що є засобом досягнення якої-небудь мети; ворожа агресія (дії, метою яких є заподіяння шкоди об’єкту агресії); альтруїстична агресія, що має за мету захист інших від чиїхось агресивних дій; автоагресія (самозвинувачення, самопринижения, нанесення собі тілесних ушкоджень аж до самогубства) [57].

Т. Мицкан наводить думку Ч. Дарвіна, котрий вважав агресивність ситуативним, соціальним психологічним станом [45].

А. Маслоу взагалі відносив агресивність до потреб руйнувати. На його думку агресивність є інстинктоїдною потребою – подібна інстинкту безпосередньо перед чи під час агресивної дії [45].

О. Петечел наводить думку Т. Сенько про те, що агресивність, як властивість особистості, розмежовується в більшості випадків з поняттями «жорстокість» і «ворожість». Ці два поняття розрізняють за ознакою – «заподіяння страждань заради страждань». Агресивна людина може і не бути жорстокою, а жорстока людина завжди агресивна. Як ми вже відзначали вище, агресивність відносять і до категорії властивостей особистості. Одна з основних ознак властивостей полягає в тому, що вони завжди виражають відношення людини до певної сторони дійсності» [55].

Таким чином, проаналізувавши літературу та ознайомившись з різними трактуваннями агресивності можна зробити висновки, що однозначного пояснення цього терміну не існує. У той же час можна зрозуміти, що більшість вчених психологів мають однакове уявлення про природу агресії та її прояви. Вони зазначають, що за умов формування і розвитку особистості, зокрема її самосвідомості, агресивність стає все більш контрольованим параметром. Така динаміка становлення агресивних форм поведінки, насамперед, свідчить про те, що [52]:

1) агресія не є неминучим атрибутом поведінки [52];

2) над агресією може бути встановлений контроль [52];

3) існують конкретні механізми, що відповідають за цей контроль [52].

Такими механізмами контролю над агресією слугують рівень розвитку особистості в цілому, а також рівень розвитку самосвідомості особистості. Впливаючи на процес її формування, створюючи умови для її оптимального розвитку, ми тим самим запобігаємо появі свідомих форм агресивної поведінки. Саме тому стає важливим з'ясування умов, що впливають на формування поведінки людини [52].

О. Петечел своїй праці «Теоретичний аналіз проблеми агресії» спирається на думку австрійського ученого, засновника порівняльної етології К. Лоренца, котрий вважав, що у проявах агресивності і у «півнів, що побилися на смітнику», і «у собак, що гризуться», і «у хлопчаків, що розбивають одне одному носи», і у юнаків, що розпочинають «в корчмі бійку,

вже трохи підфарбовану політикою», і в тих, хто хапається зопалу за ядерну бомбу, є одна підстава – внутрішньовидова агресія. А це серйозна небезпека, яка загрожує людству в сучасних умовах культурно-історичного і технічного розвитку» [55].

Також він наводить думку Т. Сенько про те, що агресивність, як властивість особистості, розмежовується в більшості випадків з поняттями «жорстокість» і «ворожість». Ці два поняття розрізняють за ознакою – «заподіяння страждань заради страждань». Агресивна людина може і не бути жорстокою, а жорстока людина завжди агресивна. Як ми вже відзначали вище, агресивність відносять і до категорії властивостей особистості. Одна з основних ознак властивостей полягає в тому, що вони завжди виражають відношення людини до певної сторони дійсності» [55].

Знайомлячись з працями науковців, котрі досліджували питання агресії та агресивності стало зрозумілим, що вони розкривають різні сторони агресії та агресивності, тобто як внутрішні агресивні потенції особистості, які виражаються у внутрішній спонуці до агресивної поведінки, стабільній готовності діяти агресивно, і як зовнішній їх прояв. У деяких випадках про агресивні дії говорять як про енергійно наступальні й дають їм позитивну оцінку, наприклад, у спортивних змаганнях. Крім того, бажання домогтися свого або мотивація домінування часто супроводжується агресивними діями. Таким чином, агресією називають і навмисну деструктивну поведінку, що наносить шкоду й збитки іншій людині, і вияв активності, потяг до досягнень, інструмент для самоствердження, самореалізації та домінування над іншими [41].

У своїй праці І. Мазоха дає невеликий аналіз наукових праць, в яких розглядаються види й форми агресивності відповідно до обраного певним дослідником критерію типології. Відповідно до цього аналізу стає зрозумілим, що будь-яка класифікація залежить від того підґрунтя, котре обирає автор для неї, саме тому існують різні підходи до виокремлення видів та форм агресивності. Так, залежно від агресивних дій А. Басс розробив

типологію, яку описав за допомогою трьох шкал: фізична-вербальна, активна-пасивна, пряма-непряма. Комбінація цих типів дає 8 можливих варіантів агресивної поведінки. За механізмом виникнення виділяються свідома, несвідома, афективна й індукована агресивність, відносно об'єкта впливу – пасивна й активна, за спрямованістю вирізняються соціально – , гетеро – й аутоорієнтовану агресії, за масовістю суб'єкта й об'єкта – індивідуальна, групова. Така класифікація була запропонована О.Морозовим. Крім того, агресивність поділяється на наступні види: прихована й відкрита; гнівна й інструментальна; вербальна (словесна) і фізична; екстрапунітивна й інтрапунітивна, які систематизувала у своїх працях С. Л. Соловйова [41].

Можна також види агресивної поведінки поділити й за ознаками мотивованості різними цілями. Тут можна виділити ворожу агресивність та інструментальну. По варіантам реалізації агресивність можна поділити на конструктивну (прояв агресивних спонукань у соціально прийнятній формі з позитивним ефектом, що сприяє зміні кожного члена групи та формуванню ділових відносин), деструктивну (пряма, пов'язана з порушеннями морально-етичних норм та правил поведінки, що перешкоджає розвитку міжособистісних відносин та руйнує їх) та дефіцитарну (характеризується відсутністю достатньої реалізації агресивних спонукань при дефіциті відповідних поведінкових навичок, що проявляється, зокрема, в ігноруванні оточуючих та обмеженні соціальних контактів) [6].

Прояви агресивності можуть бути різноманітними, тому опрацювавши праці науковців, можна зробити узагальнення, що агресивність має наступні види [41]:

– фізична агресивність – використання фізичної сили проти іншої людини. Прикладами фізичної агресії є нанесення побоїв, тілесних ушкоджень [41];

– вербальна агресивність – вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через словесні відповіді (погрози) [41];

– роздратованість – схильність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженні (запальність, грубість) [41];

– негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів [41];
– образа – заздрість і ненависть до оточуючих за справжні і вигадані дії [41];
– пряма агресивність – котра безпосередньо спрямована на людину [41];
– непряма агресивність – дії, які обхідним шляхом направлені на іншу людину (злісні плітки, жарти тощо), та дії, що характеризуються ненаправленністю і невпорядкованістю (крик, тупання ногами, биття тощо) [41];
– зовнішня агресія – спрямована на оточуючих [41];
– внутрішня – на себе: самозвинувачення, самопринижения, нанесення собі тілесних ушкоджень аж до самогубства [34];
– захисна – це агресивність у відповідь на чиїсь агресивні дії [34];
– провокуюча агресивність – перший прояв агресивності, "перша атака" [34];
– здорова (обгрунтована) [34];
– необгрунтована (деструктивна) [34].

Межі агресивності буває важко визначити. Для когось агресивністю видається те, що інші назвуть просто енергійністю. Якщо агресивність має підстави, виглядає привабливо і викликає симпатії, вона може отримати назву здорової агресивності [34].

Ворожа агресивність. Джерелом "ворожої" агресії є гнів, і її кінцева мета – завдати шкоди [34].

Інструментальна агресивність. Якщо заподіяння шкоди не самоціль, а лише засіб досягнення якоїсь іншої мети, то це "інструментальна" агресивність [34].

Прихована. Виявляється у мріях, фантазіях, снах, в уявленні сюжетів помсти зі сценами насильства, в яких уявний кривдник зазнає страждань і болю, розкаюється, жалкує про скоєне [41].

Відкрита агресія безпосередньо реалізується в поведінці. Вона, у свою чергу, ділиться на три види: пряма, непряма і зміщена [41].Також агресивність буває:

– відкрита [3];

– доброякісна. Доброякісна агресія біологічно адаптивна, вона сприяє підтримці життя і є реакцією на загрозу життєво важливим інтересам [15];

– злоякісна. Розглядається як деструктивна реакція, не пов'язана зі збереженням життя [15];

– реактивна, імпульсивна (виникає як реакція на фрустрацію) [41];

– спонтанна [3];

– навмисна (інтенціональна) [3];

– безпосередня та відсторочена [3].

Аналізуючи наукові дослідження нами стало зрозумілим, що такі поняття як «агресія», «агресивна поведінка», «агресивність» мають дуже велику подібність. У той же час вони мають свої відмінності, котрі ми повинні розуміти й розрізняти при роботі з клієнтами.

1.2. Особливості прояву агресивності в учнів підліткового віку

Протягом усього свого життя людина переживає чималу кількість криз – переломних моментів, котрі необхідні для того, щоб перейти на наступний рівень розвитку – фізичного, психологічного, емоційного та духовного. Одним із таких важких моментів є підлітковий вік.

Підлітковий вік – це перехідний період від дитинства до юності. У підлітковий період в організмі відбуваються зміни, які спричиняють статеву, фізичну і психологічну зрілість. Цей період називають важким, перехідним та критичним тому що у даний період відбуваються дуже важливі, іноді навіть складні й суперечливі, які зумовлюються зі зміною поглядів, активністю, стосунками та інтересами дитини. Для дівчаток підлітковий період триває у періоді від 12 до 15 років, а для хлопчиків цей період триватиме від 13 до 16 років. Розглянувши відповідну літературу ми можемо зробити висновок, що період становлення організму та особистості загалом триває набагато довше. У той же час справжня статева зрілість у людини настає значно пізніше – у

18-20 років у дівчат і у 20-24 роки у юнаків. На цей час біологічна здатність до продовження роду доповнюється психологічною і соціальною зрілістю [6].

Підлітковий вік характеризується швидким, нерівномірним ростом і розвитком організму. Відбувається ствердіння скелета, вдосконалюється м'язова система. Однак нерівномірність розвитку серця і кровоносних судин, а також посилена діяльність залоз внутрішньої секреції часто спричинюють тимчасові розлади кровообігу, підвищення тиску, напруження серцевої діяльності, посилення збудливості дітей, що виражається у нервозності, швидкій втомі, запамороченнях і підвищеному серцебитті. Нервова система підлітка ще не зовсім готова витримати сильні, тривалі подразники, часто перебуває під їх впливом у стані загальмованості або сильного збудження [23].

Фізична і розумова праця, заняття спортом сприяють розвиткові учнів підліткового віку, вихованню здорової, сильної, витривалої і водночас чесної, доброї й духовно збагаченої людини.

Підлітки – це вже не діти, але ще й не дорослі. Підвищена секреція статевих гормонів зумовлює у підлітків підвищену емоційність, неусвідомлений неспокій і тривогу. Погано виховані, не навчені керувати собою учні підліткового віку стають зухвалими, грубими, часто вступають у конфлікти з батьками й вчителями через дрібниці, намагаючись довести свою незалежність. У цьому віці закладається багато рис характеру, властивих конкретній особистості, виробляється вміння контролювати власну поведінку, здатність керувати собою, своїми вчинками і настроєм. Людина стає особистістю в результаті самовиховання. У цей період формуються моральні якості людини, її цілеспрямованість. Під впливом авторитету дорослих і оточуючого середовища формується характер [65].

Спілкуючись із дорослими підліток прагне діяти та виглядати як дорослий, мати його права і можливості. Тому його розвиток супроводжується постійним рівнянням на дорослого. Це може виявлятись у наслідуванні дещо старших чи однолітків, які в чомусь виявилися

вправнішими. Однак вплив ровесників не може применшити значення безпосередніх контактів з дорослими, спільних дій з ними. Саме в спільній діяльності дорослий має реальні можливості впливати на становлення особистості підлітка, його дорослішання. Для підлітка характерна зміна ставлення до дорослих. Він починає критичніше оцінювати їх слова і вчинки, аналізувати поведінку, стосунки, соціальну позицію. Однак вимоги підлітка до дорослого є дещо суперечливими. Він прагне самостійності, протестує проти опіки, контролю, недовіри, відчуваючи водночас тривогу за необхідності долати проблеми, сподівається на допомогу і підтримку дорослого, але не завжди відверто зізнається в цьому [23].

У випадку, коли йдеться про підліткову агресивність, позиція про ігнорування актів агресивної поведінки учнів підліткового віку викликає певні сумніви.

Провівши у цьому напрямку дослідження вчені засвідчують те, що ігнорування актів підліткової агресії призводить до негативних наслідків, зокрема ескалації агресивної поведінки та перетворення її в звичну форму поведінкових реакцій особистості в дорослому віці [29].

Причинами підвищеної агресивності у дітей підліткового віку можуть бути різні:

– біологічні – організм підлітка активно росте та змінюється, гормони впливають на гостре сприйняття всього, підвищена агресивність, імпульсивність;

– особистісні фактори – підліток може одягати маску агресивності і при цьому намагається приховати свої почуття провини чи образи, а також невпевненість у собі;

– стосунки в родині – недостатня увага та любов з боку батьків до учнів підліткового віку також може негативно на них впливати;

– рівень життя родини, її соціальний статус – підлітки з малозабезпечених сімей зачасту відчувають себе обділеними та обмеженими в багатьох речах й тому вони з цього приводу можуть відчувати негативні

емоції, були дратівливим по відношенню до інших, бо вони мають перевагу над ними. Діти ж з заможних родин, розуміючи своє привілейоване становище, ні в чому собі не відмовляють тому можуть принижувати тих учнів, котрі слабкіші, бідніші та інше;

– бажання привернути до себе увагу – це може бути як увага з боку батьків так і однолітків чи об'єкту симпатії або ж важливих, значущих для них дорослих;

– потреба захищатися.

Крім того учні підліткового віку можуть потрапити до компанії з поганою репутацією у якій діють свої правила, а агресивність (вербальна чи фізична) вважається найкращим засобом вирішення різноманітних питань.

Н. Кордунова у своїй праці спирається на думку І. Фурманова, котрий у своїх дослідженнях виділив чотири категорії дітей схильних до агресивної поведінки [33]:

1. діти, схильні до прояву фізичної агресії. Зазвичай, це активні, діяльні, цілеспрямовані, рішучі підлітки, схильні до ризику, безцеремонності та авантюризму. Їх товариськість, розкутість, упевненість у собі поєднуються з честолюбством і прагненням до суспільного визнання. Володіють хорошими лідерськими якостями, уміють згуртувати однолітків, правильно розподілити поміж них групові ролі, але поряд з цим, люблять демонструвати власну силу й владу, домінувати над іншими [33].

З іншого боку ці діти відрізняються малою розважливістю і стриманістю, поганим самоконтролем. Інколи це пов'язане з недостатньою соціалізацією і невмінням чи небажанням стримувати задоволення власних потреб. Постійно прагнуть до гострих відчуттів, а за відсутності таких починають нудьгувати, оскільки потребують постійної стимуляції. Оскільки будь-яка затримка їм нестерпна, то свої бажання намагаються реалізувати відразу ж, не замислюючись про наслідки своїх дій навіть у тому випадку, коли розуміють, що справа добром не закінчиться. Агресивні діти діють агресивно й непродумано, часто не враховують уроків зі свого негативного

досвіду, тому й роблять одні й ті ж помилки. Не дотримуються ніяких етичних і конвенціональних норм, моральних обмежень, зазвичай просто ігнорують їх. Такі діти здатні на обман, нечесність, зраду [33];

2. діти, схильні до прояву вербальної агресії. Цих підлітків відрізняє психічна неврівноваженість, постійна тривожність, вразливість, непевність у собі. Вони активні і працездатні, але в емоційних проявах схильні до зниженого фону настрою. Зовні часто справляють враження похмурих, недоступних і зарозумілих, однак при ближчому знайомстві перестають бути скутими і відторгнутими, стають більш товариськими і говіркими. Для них характерними є постійний внутрішньоособистісний конфлікт, який приводить до стану напруження, низька фрустраційна толерантність, тому найменші неприємності вибивають їх з колії (навіть слабкі подразники викликають спалахи роздратування, гніву та страху), такі діти не вміють і не вважають за потрібне приховувати свої відчуття провини, ставлення до оточуючих висловлюють в агресивних вербальних формах. Спонтанність та імпульсивність вони поєднують з вразливістю й консерватизмом, перевагою традиційних поглядів, які відгороджують їх від важких переживань і внутрішніх конфліктів [33];

3. діти, схильні до прояву непрямої агресії. Таких підлітків відрізняє надмірна імпульсивність, слабкий самоконтроль, недостатня соціалізація потягу й низька усвідомленість своїх дій. Вони нечасто замислюються про причини своїх дій, не передбачають наслідків і не переносять відтягувань та коливань. Діти з низькими духовними інтересами відзначаються посиленням до примітивного потягу, із задоволенням віддаються почуттєвим насолодам, прагнуть до негайного й невідкладного задоволення потреб, не рахуючись із обставинами, моральними нормами, етичними стандартами та бажаннями оточуючих. Опосередкований характер агресивності є наслідком двоїстості їх натури: з одного боку їм властиві сміливість, рішучість, схильність до ризику та громадського визнання, з іншого – фемінні риси характеру: сенситивність, м'якість, поступливість, залежність, нарцисизм (прагнення привернути увагу

шляхом екстравагантної поведінки). Поряд з цим, через сенситивність підлітки дуже погано переносять критику та зауваження на свою адресу, тому люди, що критикують їх, викликають у них почуття роздратування, образи та підозрілості [33];

4. діти, схильні до прояву негативізму. Підлітків цієї групи відрізняє підвищена ранимість і вразливість. Основні риси характеру – егоїзм, самовдоволення, надмірна зарозумілість. Усе, що зачіпає їх особистість спричиняє почуття протесту, критику оточуючих сприймають як образу своєї честі. Мають низьку фрустраційну толерантність, нездатні володіти своїми емоціями, на все, що їм не подобається висловлюють своє негативне ставлення. У той самий час ці діти розважливі, дотримуються традиційних поглядів, зважують кожне своє слово, що часто захищає їх від непотрібних конфліктів та інтенсивних переживань, нерідко змінюють свій активний негативізм на пасивний – замовкають і розривають усі контакти [33].

На думку А. Бандури, для розвитку особистості підлітка небезпечні не стільки агресивні прояви, скільки їх результат [1].

Ю. Вальчук спирається на наукові розвідки А. Реана, які підтверджують, що у підлітковому віці у хлопців та дівчат є певні періоди з більш низьким та більш вищим рівнем агресивної поведінки. При цьому в дітей даного віку має перевагу фізична агресивність, а от найменше виражена агресивність яка є непрямою. Вербальна агресія і негативізм перебувають на тому ж самому щаблі розвитку [8].

До цією думки доходить й Г. Киричук, наголошуючи, що «нестерпні біль і дистрес змінюють ворожу не деструктивну агресію на протилежну, що викликається бажанням усунути біль» [28].

У підлітковому періоду відбувається статеве дозрівання й це призводить до певних змін у стосунках між учнями підліткового віку. У цей період зароджується симпатія між хлопчиками та дівчатками, з'являється бажання подобатися один одному. Саме в цей період основною психологічною потребою для учнів підліткового віку полягає в тому, що вони

прагнуть спілкуватися якомога частіше зі своїми друзями та знайомими. Вони прагнуть до самостійності та незалежності; прагнуть не залежати від дорослих та щоб вони визнавали їхні права.

Навчання у підлітковому віці залишається провідним як вид діяльності, але в психологічному відношенні воно виступає на задній план. Якщо в учнів підліткового віку немає бажання навчатися то тоді фактично втрачається його зв'язок зі школою. У підсумку такі діти починають не встигати у навчанні у порівнянні з їхніми однолітками. На думку Н. Кордунової відставання у навчанні , як і деформація пізнавальної та інших духовних потреб, ніяким чином не визначається психічним розвитком даних дітей. Вони володіють нормальними розумовими можливостями і цілеспрямоване включення їх в задану систему багатопланової діяльності забезпечує успішну ліквідацію інтелектуальної запущеності та пасивності [34].

Основне протиріччя підліткового періоду – наполегливе прагнення дитини до визнання своєї особистості дорослими за відсутності реальної можливості утвердити себе серед них. Д. Ельконін вважав, що провідною діяльністю дітей цього віку стає спілкування з однолітками. Саме на початку підліткового віку діяльність спілкування, свідоме експериментування з власними відносинами з іншими людьми (пошуки друзів, з'ясування стосунків, конфлікти і примирення, зміна компаній) виділяються у відносно самостійну область життя. Головна потреба періоду – знайти своє місце в суспільстві, бути значущим – реалізується в співтоваристві однолітків [15].

У підлітковому періоді також проявляються кризи, але щодо їх ролі та місця у житті учнів підліткового віку серед психологів немає одностайної думки. О. Бедлінський та В. Бедлінський у своїй праці «Психологічні особливості організації провідної діяльності підлітків» спираються на думку Л. С. Виготського, який розглядав чергування стабільних і кризових періодів як закон психічного розвитку дитини. Учений вважає, що проблема розвитку підлітка – це у першу чергу зміна інтересів, поглядів, що пов'язані з перебудовою відносин дитини і середовища [2].

Також вони наводять думку К. Поліванової, котра зазначала, що проблеми у вихованні ніяк не можуть бути свідченням кризи [2].

У учнів підліткового віку, при всіх їх відмінностях в характері, темпераменті, особливостях поведінки, агресивність також відрізняється. Це проявляється в деяких загальних характеристиках агресивності, наприклад, бідність ціннісних орієнтирів, їх примітивність, вузькі та нестійкі інтереси, у учнів підліткового віку немає захоплень. У таких дітей, як правило, спостерігається підвищена навіюваність, інтелектуальний розвиток низький, моральні уявлення є недорозвиненими. У учнів підліткового віку, котрим властива агресивність, спостерігається емоційна злість та грубість і вона проявляється як проти рідних та близьких так і проти однолітків. У них спостерігається або максимально позитивна, або максимально негативна оцінка самого себе. Також можна помітити страх перед спілкуванням з дорослими та однолітками, підвищену тривожність, відсутність уміння знаходити вихід зі складних ситуацій, егоцентризм, а також те, що захисні механізми домінують над іншими механізмами, котрі регулюють поведінку учнів підліткового віку. Хоча серед учнів підліткового віку, котрі проявляють агресивність можна знайти таких дітей, котрі є в інтелектуальному плані добре розвинутими, соціально адаптованими. Такі діти свою агресивність використовують як засіб для підняття свого престижу, для того, щоб продемонструвати свою самостійність та дорослість.

Якщо проаналізувати агресивність учнів підліткового віку та причини її появи, то можна помітити, що вона найчастіше виникає у певних ситуаціях та пов’язана з активністю особистої кризи потужних енергій психіки, котрі знаходяться поза свідомістю. У такий момент учні підліткового віку проявляють такі емоції як злість та дратівливість. У конкретній ситуації дані емоції спонукають до появи агресивних ідей, котрі будуть спрямовані на конкретну людину. Тому на основі коливань настрою учня підліткового віку буде відбуватися сильне збудження й проявиться агресивність. Агресивність

може також проявлятися на основі впливу психічної енергії групи учнів підліткового віку.

Психологи, поспостерігавши за хлопчиками та дівчатками саме підліткового віку, дійшли до висновку, що у хлопчиків агресивність в певних життєвих ситуаціях проявляється частіше, а ні ж у дівчаток.

Проаналізувавши психічні особливості хлопчиків та дівчаток, стає зрозумілим, що відмінності все ж таки у їхніх психіках існують. Ці відмінності визначаються у першу чергу, статевим диморфізмом та закономірностями його розвитку, по-друге, специфікою прояву властивих для хлопців та дівчат характерних типів мужності, котрі формуються під впливом різноманітних соціальних факторів та рівнем розвитку суспільства в якому живіть учні підліткового віку. Спостерігаючи за зовнішньою грубістю хлопчиків та скритністю дівчаток підліткового віку, можна зробити висновок, що у їхній грубості та скритності лежить складна різниця у статевому їх розвитку, а також різниця у прояві різних форм агресивності. Різниця у проявах агресивності між хлопчиками та дівчатками, полягає у тому, що кожна дитина має свої індивідуальні відмінності і їх потрібно враховувати визначаючи причини прояву агресивності.

Опрацювавши літературу з даного питання стає зрозумілим, що у хлопців та дівчат у середині підліткового віку з’являються періоди з різними рівнями прояву агресивності, тобто більш вищими чи більш нижчим. Також науковцями було визначено, що хлопці в підлітковому віці мають два піки прояву агресивності. Перший пік проявляється у 12 років, а другий – 14-15 років. У дівчат агресивність також має два піки: перший – у 11 років, другий – у 13 років. На основі низки досліджень, котрі провели науковці, також було встановлено, що у учнів підліткового віку 10-11 років буде проявлятися, в більшості випадків, фізична агресивність, а у учнів підліткового віку 14-15 років переважатиме вербальна агресивність. Хоча це й не буде пов’язано з тим, що з віком прояв фізичної агресивності зменшується.

Спираючись на думку провідних спеціалістів можна також проспостерігати наступну тенденцію: найбільші показники щодо прояву агресивності, як фізичної так і вербальної, проявляються у учнів підліткового віку саме в 14-15 років. Хоча можна помітити, що динаміка росту вербальної та фізичної агресивності, у ході дорослішання підлітка, є неоднаковою. Можна помітити, що прояви фізичної агресивності зростають повільно, а ось прояви вербальної агресії, навпаки, зростають швидкими темпами. Також можна помітити, що у підлітків 10-11 років спостерігається слабка диференціація між різними формами агресивності.

І хоча форми агресивності проявляються не однаково, але у то й же час різниці, котрі з'являються між ними є за частотою поєднання неоднаковими. У учнів підліткового віку 14-15 років різниці між різними проявами та формами агресивності проявляються більш чіткіше і наявні при цьому відмінності проявляються у поєднанні частіше.

Будова проявів різних форм агресивності зумовлена одночасно як віковими так і статевими особливостями учні підліткового віку. Якщо порівняти ступені прояву різних складових агресивності у хлопчиків та дівчат показує на те, що хлопчики мають більшу схильність виражати агресивність напряму, використовуючи як фізичну так і вербальну агресивність. Щодо дівчаток, то вони найчастіше використовують як пряму так і непряму вербальну форму агресивності. Отже, можна зробити висновки, що для хлопців більш притаманно не стільки перевага агресивності у контексті «вербальне-фізична», а скільки її прояв у прямій, відкритій формі й при цьому безпосередньо з особою з якою у нього конфлікт.

Якщо проаналізувати агресивність дівчат підліткового віку, то для них властива саме вербальна агресивність і, до того ж, у різних її проявах – прямій чи непрямій. Хоча для дівчат цього віку більш властива непряма форма вербальної агресивності. Саме така особливість виразу агресивності у хлопців (пряма агресивність) та дівчат (непряма вербальна) підліткового віку є більш за все характеристикою їх кроскультур та різних підліткових етносів.

Найчастіше хлопці підліткового віку відчувають агресивність під час спортивних змагань, навчання, коли існує для них особиста загроза, в стані алкогольного сп’яніння. Дівчата ж бурхливо проявляють агресивність у тих випадках, коли недооцінюють їх моральні та фізичні дані, коли відчувають невдячність та психологічне обмеження. Підліткова агресивність визначається за допомогою якості міжособистісних відносин під час яких може виникнути неконтрольована ситуація, котра й стане каталізатором агресивності. Як свідчать дослідження як у хлопців так і у дівчат віком 11-12 років все ж таки є найбільш популярною така форма прояву агресивності як негативізм. Друге місце за частотою вживаності займає, для хлопців підліткового віку фізична агресивність, а для дівчат даної категорії – вербальна агресивність.

Проаналізувавши наукові дослідження щодо особливостей підліткового віку нам стало зрозумілим, що даний етап розвитку для дитини є дуже складним, тому завдання дорослих полягає в тому, щоб зрозуміти дитину даного вікового періоду й допомогти їй адаптуватися в нових для неї умовах та з розумінням відноситися до підлітка.

1.3. Система чинників, які впливають на рівень прояву агресивності в учнів підліткового віку

За останній час зроблено чимало досліджень щодо агресивності в учнів підліткового віку. Ознайомившись з напрацюваннями з даної тематики можна виділити ряд чинників, котрі впливають на агресивність учнів підліткового віку та які були досліджені науковцями з різних точок зору.

Так, наприклад, Н. Кордунова у своїй праці «Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці», зазначає, що до чинників, котрі впливають на агресивність учнів підліткового віку можна віднести вплив школи, виховання та стосунки у сім'ї, стосунки з однолітками та однокласниками, невпевненість у своїх силах, вразливість, страх,

тривожність, темперамент, емоційно-вольова сфера, конфліктність, самооцінка [34].

У свою чергу Ю. Качанова виділяє біологічний, соціобіологічний та генетичний підхід у поясненні причин агресивності. Відповідно до еволюційного підходу агресивна енергія весь час накопичується, доки не знаходиться спосіб її вивільнити. За соціобілогічним підходом агресивність виникла в ході еволюції для боротьби з суперниками за своє «місце під сонцем» і являється цілком адаптивною рисою особистості. Відповідно до положень генетичного підходу схильність до проявів агресії є спадковим явищем, про що свідчать численні дослідження [26].

За О. Мойсеєвою посилюючим чинником агресивності у підлітків є статеве дозрівання, бажання самоствердитись, або ж прагнення до самозахисту. Зовнішнім фактором можуть стати ситуації, що призводять до значного психоемоційного напруження, соціальне неблагополуччя та інші [47].

Так, наприклад, А. Самойлов виділяє такі чинники формування агресивної поведінки у підлітковому віці: особливості міжособистісних стосунків у сім'ї, ігнорування підлітка однолітками, неможливість досягти бажаного соціального статусу серед них, негативний вплив засобів масової інформації [51].

Досліджуючи чинники, котрі можуть впливати на агресивність в учнів підліткового віку, стало зрозумілим, що вони свою агресивність можуть проявляти саме через страх.

На основі аналізу літератури стало відомо , що темою щодо страху у дітей підліткового віку займалися такі науковці як Г. Гребінь, М. Федчун, С. Ольховецький.

На думку С. Ольховецького страх – емоція, яка виникає в ситуації загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної або вигаданої небезпеки [50].

Підлітковий вік характеризується загальною перебудовою організму, нестійкості психіки, сумнівами, мріями про стабільне майбутнє, а це, безперечно, супроводжується виникненням страхів [50].

Так, наприклад, Н. Гребінь та М. Федчун вважають, що підлітки бояться змін як у зовнішньому, так і у внутрішньому світі. Це можна пояснити ситуацією дорослішанням в підлітковому віці, яка природно вносить у життя дитини численну кількість змін у фізіологічному, психологічному та соціальному планах. Такий страх можна вважати нормативним у підлітковому віці, проте за умови зростання його рівня і труднощів саморегуляції це позначатиметься на рівні психічного благополуччя підлітка. У «зоні страху» дітей підліткового віку є страх соціальних взаємин, страх висловлення власної думки, що пов'язано із соціальним оцінюванням і можливим відкиданням з боку соціуму. Показовим також є підвищення страху втратити об'єкт (чи суб'єкт), від якого підліток почувається залежним. У зв'язку з наростаючою тенденцією збільшення різних видів комп'ютерної залежності, зокрема від інтернету й кіберкомунікації, можна припускати, що підлітки бояться втратити цей канал зв'язку, що натепер можна вважати важливим інститутом соціалізації. Серед різновидів страхів підлітків найбільше бояться хвороб і смерті близьких, війн, власної старості й смерті. Щодо останнього страху тут, можливо, варто шукати глибинних трактувань і проводити паралелі між страхом смерті й страхом трансформації, дозрівання у фізичному та психічному планах. Підвищений страх екзаменаційної ситуації можна розглядати як із погляду шкільної, так із погляду соціальної тривожності. Також підлітки бояться бути в ролі жертви агресії з боку інших осіб. Наявність великої кількості страхів створює дискомфорт у житті підлітків, вони впливають на рівень тривожності, зокрема на шкільну та соціальну, а підвищена тривожність, у свою чергу, здатна впливати на прояви різних форм агресивності як захисної форми поведінки [60].

Також причинами для виникнення страху у дітей підліткового віку можуть бути біологічні причини (емоційна чутливість, індивідуальні особливості нервової системи), психометричні проблеми (часті заборони з боку батьків, конфлікти з рідними та друзями, психологічні травми). Зародженню страхів також сприяють приховані форми агресії (підозрілість, провина та роздратування.).

Так, наприклад, С. Ольховецький у своїй статті «Психологічні чинники страхів у підлітковому та молодшому юнацькому віці» наводить ще декілька вагомих страхів, котрі проявляються у дітей підліткового віку – страх перед шкідливим звичками. Він вважає, що зловживання шкідливими звичками веде до акцентуації зовнішніх проявів «дорослого» життя, веде до серйозних розчарувань в житті, зневір'я в усьому. І це також може викликати прояви агресивності у дітей підліткового віку. Також це страх перед власними помилками, страх перед невідомим майбутнім [50].

Якщо порівняти фобії , котрі охоплюють дітей молодшого шкільного віку та дошкільнят, можна побачити, що у дітей підліткового віку фобії відрізняють від страху. Можна також у підлітків спостерігати зменшення кількості фобій, але збільшення кількості страхів.

Ще одним вагомим чинником, котрий сприяє прояву агресивності в учнів підліткового віку є стосунки з їхніми батьками.

На основі аналізу літератури проблемою впливу виховання у сім'ї на агресивність дітей підліткового віку займалися такі вчені як Ю. Азаров, А. Бандура, І. Гайдамашко, Л. Долинська, І. Кулагіна, К. Левін, З. Огороднійчук, О. Скрипченко та інші науковці.

Так, наприклад, І. Гайдамашко наводить думку І. Кулагіної, про те, що вплив батьків є обмеженим – вони не охоплюють всі сфери життя дитини. Проте ціннісні орієнтації підлітка, розуміння ним соціальних проблем, оцінки подій і вчинків залежать від позиції батьків. Основні складності в спілкуванні, конфлікти виникають через батьківський контроль за поведінкою, навчанням підлітка, його вибором друзів і т. д. Найбільш

неблагоприємним для розвитку підлітка є жорсткий, тотальний контроль, коли підліток опиняється на самоті. Те, як складуться відносини у цей складний для обох сторін період, залежить, головним чином, від стилю сімейного виховання і здатності батьків перебудуватися – прийняти почуття дорослості свої дитини [13].

О. Скрипченко, Л. Долинська та З. Огороднійчук у своїх дослідженнях звертають увагу на причини розбіжностей у поглядах між батьками та дітьми. Вони зазначають, що найбільш важливими причинами таких розбіжностей є [60]:

– різниця у досвіді дорослих і підлітків [60];

– відсутність чітких етапів переходу від дитячої залежності і до дорослої незалежності [60];

– відсутність певних правил, які структурують послаблення батьківської влади у фазі переходу від дитинства до підлітковості [60];

– соціальні відмінності, що пов'язані із зіткненням контролюючої ролі дорослих з потребами підлітків у автономії [60].

Також, на думку І. Гайдамашко, агресивність у дітей підліткового віку можуть викликати й стилі батьківського виховання. У своїй праці «Вплив сімейного виховання на розвиток агресії підлітків» І. Гайдамашко наводить стилі сімейних взаємовідносин, котрі були запропоновані К. Левіним. Це такі стилі як індиферентний (вседозволеність), авторитарний, демократичний. Він наводить характеристику даних стилів батьківського виховання спираючись на судження С. Ковальова, котрий описуючи їх зазначав, що індиферентний стиль передбачає відсутність взагалі будь-яких відносин в сім'ї: відчуженість один від одного, байдужість до справ і почуттів іншого, відсутність будь-яких обмежень і директив, тут домінує принцип «роби, що хочеш». Діти залишаються наодинці навіть під час прийняття відповідальних рішень, що породжує почуття невпевненості у собі. Поблажливі батьки не схильні контролювати своїх дітей, не вимагають від них відповідальності, самостійності і самоконтролю [13].

Вони не звертають уваги на спалахи гніву і агресивну поведінку, які в подальшому трансформуються у звичні для підлітка форми поведінки. Такі діти не бажають засвоювати соціально прийнятні форми поведінки, у них не формуються почуття впевненості у собі, відповідальності і незалежності; вони характеризуються низьким рівнем самоконтролю, заниженою самооцінкою, імпульсивність, а у складних ситуаціях – проявами агресії [13].

Авторитарний стиль – батьки вважають, що не слід давати дитині занадто багато прав і свобод, вона має підкорятися їх волі і авторитету. Основою виховання є жорсткий контроль, який проявляється у постійних заборонах, погрозах і фізичних покараннях. Такі батьки обмежують самостійність дитини, не дають права обирати навіть у найпростіших життєвих ситуаціях, рідко хвалять. У результаті такого стилю виховання дитина важко встановлює контакти з ровесниками, вороже налаштована до оточуючих, недовірлива, похмура, тривожна, характеризується частими проявами агресії [13].

Демократичний стиль взаємовідносин характеризується врахуванням інтересів дитини; передбачає співробітництво, взаємодопомогу, розвинуту культуру почуттів та емоцій, рівноправність всіх членів сім'ї, спрямований на самостійність підлітка. Виховний процес здійснюється твердо, послідовно й раціонально, завжди пояснюються мотиви своїх вимог; влада використовується лише у крайніх випадках. Демократичні батьки коректно спрямовують поведінку дитини, висловлюють одночасно поради й пропозиції, хвалять і заохочують, цікавляться інтересами та думкою своєї дитини. Вони забезпечують лише загальне керівництво, не зв'язуючи дитину детальними інструкціями. Це сприяє формуванню самостійності, самоконтролю, почуття відповідальності, ініціативності та активності, що в результаті допомагає підліткові краще адаптуватися до мінливих умов середовища [13].

Проаналізувавши дані стилі можна зробити висновки, що кожен із даних стилів може викликати у дитини підліткового віку агресивність. Тому,

щоб підлітки мали змогу себе контролювати, адекватно відноситися до подій у їхньому житті. Батьки повинні в першу чергу своєю поведінкою, своїм стилем спілкування, вмінням контролювати свої емоції та почуття показувати своїм дітям позитивні приклади. Як показує життя, діти просто копіюють своїх батьків, засвоюють ті моделі прояву гніву, агресивності, злості, котрі проявляють їхні батьки. Саме тому дітям підліткового віку, батьки яких самі ще не навчилися контролювати свою поведінку, дуже важко засвоювати навички адекватного вираження агресивності.

Саме тому, на думку більшості науковців, позитивна модель стосунків у сім'ї є фундаментом для позитивного розвитку особистості учня підліткового віку. Щасливе дитинство можливе лише тоді, коли у сім'ї стосунки між батьками та дитиною є доброзичливими, всі члени сім'ї відносяться з повагою один до одного. І навпаки, якщо у сім'ї панує недовіра один до одного, підозри, постійні непорозуміння, котрі виливаються у постійні сварки та конфлікти можуть закласти у дитини підліткового віку основи для агресивності, котру вони зможуть проявляти по відношенню до своїх близьких, рідних, друзів та знайомих. Тому у сім'ї повинні формуватися довіра, теплі почуття, взаємоповага, любов, взаємопідтримка, котрі призведуть до згуртованості та єдності усіх членів сім'ї.

У свою чергу М. Будіянський зазначає, що ще однією причиною агресивності, котру виносять підлітки з сім'ї є характер і суворість покарань, а також контроль з боку батьків за поведінкою дітей. В цілому виявлено, що жорстокі покарання пов'язані з відносно високим рівнем агресивності у дітей, а недостатній контроль і нагляд за дітьми пов’язане з високим рівнем асоціальності, часто супроводжується агресивною поведінкою. Поряд з прямими заохоченнями і покараннями батьки викладають своїм дітям урок на тему агресивності безпосередньої реакції на дитячі взаємини [6].

Спираючись на думку Н. Алікіної, М. Будіянський вважає, що ситуативні, "нормальні" реакції агресії можуть перерости в "порушення", якщо дитинство супроводжується агресивною поведінкою батьків, і тоді вона

"заражається" їх агресивністю; якщо дитина живе в атмосфері неприйняття її, нелюбові до неї, то у неї формується відчуття небезпеки і ворожості навколишнього світу; якщо часто і тривало не задовольняються якісь потреби дитини. Як видно з вищевикладеного, стійкі агресивні тенденції в поведінці дітей дошкільного та молодшого шкільного віку мають витоки в сфері взаємин з дорослими, які мають вплив на дитину, а такими є батьки і пізніше вчителі. Стиль поведінки дорослих тут є вирішальним. Два фактори, а саме: поблажливість, тобто ступінь готовності дорослого прощати вчинки, і строгість покарання агресивної поведінки дитини – визначають поведінку дітей. Найбільш адекватна поведінка дорослих тут – це засудження агресії дитини, але без суворих покарань у разі поганого вчинку [6].

У рамках нашого дослідження будуть взяті такі чинники як тривожність, самооцінка та вольова регуляція. Саме їх ми розглянемо більш детальніше.

На основі аналізу літератури можна зробити висновки, що однозначного визначення тривожності серед учених психологів немає. Проаналізувавши їхні думки щодо пояснення терміну «тривожність» можна зробити висновок, що тривожність – це емоційний стан хвилювання, душевного дискомфорту, підвищеної вразливості при ускладненнях, загостреного почуття провини і недооцінювання себе у ситуаціях очікування [24].

Л. Матохнюк та О. Шпортун у своїй праці «Психологічні особливості прояву тривожності у підлітковому віці» наголошують на тому, що попри те, що існування феномену тривожності не викликає сумнівів, її прояви в поведінці простежити досить складно. Це пов’язано з тим, що тривожність часто маскується під поведінкові прояви інших проблем, таких як агресивність, залежність і схильність до підпорядкування, облудність, лінощі як результат «вивченої безпорадності», помилкова гіперактивність, відхід у хворобу та інше. Таким чином, реактивна та особистісна тривожність проявляються, коли людина потрапляє в неприємну для неї ситуацію

(наприклад, для учня це може бути виконання контрольної роботи, якої він з побоюванням чекав). У цій ситуації негативні психологічні стани, тривожність накопичуються у людини ще задовго до появи неприємної ситуації, і досягає свого максимуму особистісна тривожність у момент, наприклад, коли учень отримає завдання. Реактивна тривожність іноді, залежно від своєї масштабності, може перерости в невроз [42].

На думку А. Колодяжної та П. Короткової тривожність є порушенням у особистості людини та заважає повноцінному життю її в соціумі. Це емоційний дискомфорт, який пов'язаний з очікуванням і передчуттям неприємних переживань або небезпеки. Навіть якщо все довкола добре і благополучно, людина відчуває фонове відчуття майбутнього лиха. Це відносно стійка індивідуальна схильність індивіда відчувати стан тривоги, яка закріплюється як властивість особистості і розглядається як форма адаптації в умовах раптової чи хронічної кризової ситуації, що може виконувати охоронну і мотиваційну функції. Адаптивні функції тривоги полягають у попередженні про зовнішню або внутрішню небезпеку [31].

Вплив тривожності на розвиток особистості, поведінку та діяльність має переважно негативний характер і обумовлений адаптивною природою цього утворення. Але тривожність розглядається також як одна із головних особистісних властивостей та фактор, який визначає і спрямовує розвиток особистості. Протягом життя позбавлення від занепокоєння стає для індивіда «центральною потребою» та зумовлює його поведінку [31].

Питанням тривожності займалися такі вчені: К. Ілляшик,

А. Колодяжна, П. Короткова.

Так як підлітковий вік це перехід дитини від дитинства до дорослості , то саме в цей період іде процес формування їхніх почуттів, волі, «Я-концепції». Тому й недивно , що у цей момент з'являється почуття тривожності, дискомфорту, котрі можуть викликати агресивність як захисну реакцію підлітка на те, що відбувається в середині нього самого так і на те, що відбувається навколо.

А. Чернега у своїй праці «Психологічні особливості тривожності підлітків» зазначає, що прояви тривожності у дітей, зокрема підлітків, можуть бути соматичними й поведінковими. Соматичні прояви стосуються змін у внутрішніх органах, системах організму дитини: прискорене серцебиття, нерівне дихання, тремтіння кінцівок, скутість рухів, може підвищуватися тиск, виникати розлади шлунка тощо. На поведінковому рівні прояви підвищеної тривожності ще більш різноманітні й непередбачувані. Вони можуть коливатись від повної апатії і безініціативності до демонстративної жорстокості. Тому агресивність та жорстокість така поширена у підлітків, вона виникає як захисний механізм від підліткових проблем. Так само у будь-якому класі є агресори та пасивні, безініціативні підлітки [66].

Також А. Чернега, спираючись на думку О. Пересадчак наводить точку зору про те, що тривожність підлітка часто порушує його нормальне життя, нерідко виступає причиною порушення соціальних зв’язків з навколишніми, низьким рівнем успішності у школі. Внутрішній суперечливий стан дитини може бути викликаний: суперечливими вимогами до неї, що походить з різних джерел, неадекватними вимогами, які не відповідають можливостям і бажанням дитини, негативними вимогами, які ставлять дитину в принижене, залежне становище. Підліток, який не може відповідати вимогам, стає ще більш тривожним, зануреним у себе, у нього, як вже було зазначено, відбувається порушення соціальних зв'язків з навколишніми, що є вкрай важливими для підліткового віку. Стосунки з товаришами перебувають у центрі життя підлітка, багато в чому визначаючи решту аспектів його поведінки й діяльності [66].

Так як більшість свого часу діти підліткового віку проводять у школі, спілкуються з однокласниками, вчителями, то звичайно, що тривожність може викликати сам процес навчання та успішність дитини. Дуже часто батьки вимагають від дитини гарних результатів у навчанні і при цьому не цікавляться, а чи може їхня дитина досягти таких результатів. Тому, прагнучі

бути кращими в очах своїх батьків, підлітки здобувають знання й при цьому перебувають постійно в стані тривожності. Ще один аспект, котрий може привести підлітків до стану тривожності, це велика опіка, котру проявляють батьки по відношенню до своєї дитини. У дітей підліткового віку є велика потреба бути самостійними, вирішувати свої питання без втручання батьків, бажання, щоб його визнавали дорослим. Батьки ж у свою чергу, висувають до дитини завищені вимоги й часто відмовляючи дитині у праві бути самостійною. Ці заборони можуть призводити до непорозуміння між батьками та дітьми і це викликатиме особисту тривожність дитини підліткового віку.

На аналізі літератури можна зробити висновок, що питанням самооцінки у дітей підліткового віку займалися такі вчені як Н. Видолоб, О. Єременко, О. Ковальська, І. Козицька, А. Колодяжна, К. Кушніренко, І. Мостова, Л. Папітченко.

Проаналізувавши питання щодо поняття «самооцінка» К. Кушніренко та І. Мостова приходять до висновку, що самооцінка – наявність критичної позиції індивіда по відношенню до того, чим він володіє. Вони вважають, що самооцінка не є постійною, вона змінюється в залежності від обставин [48]. Так, наприклад, О. Єременко у своїй праці наводить думку В. Джеймса, котрий стверджував, що це емоційне утворення. Він бачить в ній незадоволеність або задоволеність суб'єкта собою та теорію Л. Виготського у якій говориться про те, що самооцінка є основною ідеєю, на якій базуються теоретичні й експериментальні дослідження генезису самооцінки й особистості загалом [22].

У свою чергу І. Козицька, О. Ковальська зазначають, що засвоєння нових оцінок може змінювати значення засвоєних раніше. Є три моменти, суттєві для розуміння самооцінки. По-перше, важливу роль у її формуванні відіграє зіставлення образу реального «Я» з образом ідеального «Я», тобто з уявленням про те, якою людина хотіла би бути. Другий чинник, важливий на формування самооцінки, пов'язаний з інтеріоризацією соціальних реакцій

даної людини. Іншими словами, людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, її оцінюють інші. І, нарешті, ще один погляд на природу та формування самооцінки полягає в тому, що людина оцінює успішність своїх дій та проявів через призму своєї ідентичності [32].

Самооцінка у підлітків часто не стійка, на неї впливають зовнішні фактори та в більшості випадків є неадекватною та нестабільною. Неадекватна самооцінка – це завищена або занижена самооцінка, в залежності від того як особистість оцінює свої якості. Занижена самооцінка – залежність від чужої думки, заздрощі, невпевненість в собі, страх проявити себе, ревнощі і т. д. Самооцінка у підлітка – це явище яке не може бути завжди стабільним, тобто або завищена або занижена. На самооцінку впливає безліч факторів від оточення до темпераменту. У цьому віці характерне відкриття свого "Я", усвідомлення своєї індивідуальності, він шукає і знаходить недоліки у собі. У деяких з'являється невдоволення собою [10].

Так, наприклад, Л. Папітченко наводить фактори, котрі впливають на неузгодженість між самооцінкою та оцінкою якостей особистості. До них він відносить [53]:

– соціальні фактори, до яких відносять: соціальний статус, соціальна впевненість, соціальна значущість, соціальна відповідальність, соціальні потреби, соціальна відчуженість [53];

– особистісні утворення: якості особистості, які виступають як фундаментальна основа розвитку особистості [53].

Спираючись на думку М. Рей, А. Колодяжна та П. Короткова вважають, що у людини з низьким рівнем самоповаги уявлення про себе менш стабільні, ніж у людини з високим її рівнем. Збільшення рівня самоповаги підсилює відчуття щастя, цілісності, власної корисності, свободи. Зниження самоповаги збільшує відчуття тривоги та обмежує можливості, загрожує цілісному уявленню про себе [31].

У свою чергу О. Єременко наводить точку зору У. Джеймса про те, що підлітки з адекватною самооцінкою мають велике поле інтересів, активність

їх спрямована на різні види діяльності, а також на міжособистісні контакти, які помірні й доцільні, спрямовані на пізнання інших і себе в процесі спілкування [22].

Підлітки з тенденцією до сильного завищення самооцінки виявляють достатню обмеженість у видах діяльності і більшу спрямованість на спілкування, причому недостатньо змістовне [22].

Також науковці доходять висновку, що самооцінка у дітей підліткового віку формується на основі гендерних та вікових особливостей особистості. Вони також відмічають, що у дітей підліткового віку спостерігається поступове збільшення адекватності в своїй самооцінці. Спілкуючись з дівчатками та хлопцями підліткового віку можна помітити, що у дівчаток самооцінка у порівнянні з хлопцями є заниженою, що спричинене саме оцінкою їхньої зовнішності [15].

Отже, можна зробити висновки, що самооцінка – одне із найважливіших психологічних утворень, відбиває рівень розвитку самосвідомості, і бере участь у регуляції поведінки й діяльності. Виконуючи регулятивні функції, самооцінка виступає необхідною внутрішньою умовою організації індивідом своєї поведінки, діяльності, відносин, у тому числі, і поведінки, спрямованої на вирішення проблем. Іншими словами, самооцінка відіграє важливу роль у регуляції використання тих чи інших стратегій подолання життєвих труднощів. Комплексне психологічне дослідження Я-концепції підлітків як центральної ланки самосвідомості дає змогу встановити такі емпіричні факти – по-перше, у підлітків особливо інтенсивно розвивається когнітивна складова Я-концепції (Я-образ та концептуальне Я); по-друге, у підлітковому віці активізується розвиток позитивного Я-ставлення (зокрема, встановлено, що усереднено самооцінка учнів шкіл є адекватною із тенденцією до завищення), формується нестійка самоповага та високий рівень домагань, котрі створюють надмірне внутрішнє напруження на цьому етапі психодуховного розвитку особистості [48].

Щодня діти підліткового віку стикаються з масою проблем та завдань, котрі потребують з їхнього боку великих вольових та емоційних зусиль.

Питання емоційно-вольової саморегуляції досліджували такі науковці як І. Пиріг, Д. Шпонько та інші науковці.

Досліджуючи дане питання О. Юрков та М. Фельцман наводять думку про те, що воля – це специфічно людська сторона психіки, яка виникла разом з появою суспільства і трудової діяльності. Тваринам не притаманна така психічна якість, їх поведінка зумовлена інстинктивними проявами. Воля людини виражається в тому, наскільки людина здатна переборювати перешкоди та труднощі на шляху до мети, наскільки вона здатна керувати своєю поведінкою, підпорядковувати свою діяльність певним задачам [70].

Опинившись у певних ситуаціях учні підліткового віку формують у собі вольові якості серед яких є емоційно-вольова саморегуляція.

На думку О. Юркова та М. Фельцмана загальна логіка розвитку всіх вольових якостей може бути виражена таким чином: від уміння керувати собою, концентрувати зусилля, витримувати і виносити великі навантаження до здатності керувати діяльністю, домагатися в ній високих результатів. Відповідно до цієї логіки змінюють один – одного і вдосконалюються прийоми розвитку вольових якостей. Спочатку підліток просто захоплюється ними в інших людей, заздрить тим, хто володіє цими якостями (10-11 років). Потім він заявляє про бажання мати такі якості у себе (11-12 років) і, нарешті, вдається до їх самовиховання (12-13 років). Найбільш активним періодом вольового самовиховання у підлітків вважається вік від 13 до 14 років [70].

На думку В. Хмельовської емоції та воля часто об'єднуються в одну емоційно-вольову сферу. Також вона погоджується з думкою М. Чумакова, котрий вважає, що емоційно-вольова сфера – це психоемоційний стан особистості, що є регулятором діяльності [64].

Цю думку підтверджує й В. Дроздюк у своїй праці «Психологічні особливості емоційної саморегуляції у підлітковому віці», де він поняття

«саморегуляція» визначає як певну поведінку людини, яка включає процес самоспостереження, самооцінку і самовідповідь [20].

Емоційну саморегуляцію В. Дроздюк у ті й же праці розглянув як різновид психічної саморегуляції, яка забезпечує емоційне регулювання діяльності та її корекцію з врахуванням актуального емоційного стану. Емоційна саморегуляція полягає в системі розумових дій, спрямованих або на активізацію емоційних процесів, або на гальмування, стабілізацію. Розумові дії з саморегуляції повинні спрямовуватися на ліквідацію емоційних переживань, формування душевного комфорту та емоційної стабільності. Прийоми саморегулювання емоційним станом покликані допомогти особі керувати своїм настроєм, впливати на нього. Доведено, що саморегуляція у підлітковому віці є інтегративною структурою, яка вміщує інтелектуальні, когнітивні, вольові, емоційні, моральні, мотиваційні властивості. Головною проблемою визначено недостатній рівень емоційної саморегуляції, пов'язаний із кризою підліткового віку, що зумовлює зовнішні негативні прояви поведінки та внутрішньо особистісні переживання. Відповідно оволодіння підлітком емоційною саморегуляцією дає можливість
керувати проявом власних емоцій, адекватно поводитися в соціальному середовищі, успішно спілкуватися та взаємодіяти з іншими людьми [16].

Також В. Хмельовська зазначає, що морально-вольові якості особистості грають значну роль у формуванні емоцій. Спираючись на думку О. Чернікова вона зазначає, що формування моральності, зокрема таких якостей, як відповідальність, почуття обов'язку, грає важливу роль у вихованні емоційної сторони особистості [64].

І. Періг у своїй праці «Емоційна саморегуляція у підлітковому віці» зазначає, що саморегуляція поведінки у підлітковому віці є інтегративною структурою, яка вміщує інтелектуальні, когнітивні, вольові, емоційні, моральні, мотиваційні сфери. Головною проблемою є недостатній рівень саморегуляції поведінки підлітків, зумовлений кризою підліткового віку, а

негативні зміни в самосвідомості чітко проявляються в манерах поведінки [54].

Д. Шпонько у своїй роботі «Особливості формування емоційно-вольової стійкості підлітків в спортивній діяльності» наводить думку про те, що емоційно-вольова сфера підлітка безпосередньо пов’язана з його соціальною спрямованістю. Така спрямованість визначає його мотивацію, відчуття, переживання та емоції. Незважаючи на їх суперечливість, вони є важливими маркерами та опорними пунктами в розвитку індивіда, а тому заслуговують розуміння (не потурання, а саме розуміння) зі сторони педагогів та батьків. Саме дорослі в змозі створити такі умови розвитку, які дадуть підліткам можливість успішно пройти ідентифікацію із самими собою, зокрема зі своїми емоціями. В протилежному випадку, тобто за несприятливих умов, де адекватне самовираження не є можливим, будуть формуватися неадекватні способи досягнення бажаного та задоволення потреб. Такі неадекватні форми емоційно-вольової саморегуляції пізніше включаються у комплексну світоглядну модель особистості і можуть виливатися у проблеми протягом всього життя [69].

В. Хмельовська у своїй праці «Психологічні особливості емоційно-вольової регуляції підлітків в освітньому середовищі» наводить думку Є.Черкевича та Л. Антилогова котрі саморегуляцію психічних станів особистості підлітка визначають як процес свідомого впливу суб'єкта на самого себе для зміни, перетворення своїх психічних станів, що характеризуються суперечливістю та неоднозначністю перебігу. Для підлітків характерна емоційна збудливість, тривожність, тривалість переживань. У них слабо виражені здібності до планування, програмування своїх дій, гнучкого та адекватного реагування на зміну умов, перенесення знань про прийнятні способи саморегуляції з когнітивного рівня на поведінковий [64].

Недостатня сформованість механізмів вольової активності, неузгодженість у мотиваційній сфері створюють проблеми саморегуляції [64].

В. Хмельовська вважає, що порушення саморегуляції може призводити до дезадаптації в освітньому середовищі. Шкільна дезадаптація окреслюється порушення взаємодії індивіда з середовищем, що виявляється у неможливості індивіда виконати свою соціальну роль. Психологічна дезадаптація суб'єкта характеризується переживанням емоційного дискомфорту, дратівливістю, тривожністю, запальністю, неприйняттям себе та інших, очікуванням ворожості, пасивністю, зовнішнім контролем поведінки [64].

Вона наводить точку зору Н. Востроknутова, котрий виділяє такі компоненти шкільної дезадаптації як когнітивний (неуспішність у навчальній діяльності), емоційно-оцінний (порушення емоційноособистісного ставлення до навчання, педагогів тощо), поведінковий (порушення поведінки) [64].

В. Хмельовська вважає, що труднощі саморегуляції виявляються в низькій організованості навчальної діяльності, що часто призводить до проблем успішності, негативному ставленню до навчання. Все це негативно впливає на емоційний стан підлітків, на взаємини з педагогами та однолітками. Недостатній рівень саморегуляції психологічних механізмів поведінки здатний спричинити появу поведінкової девіації підлітків, що виявляється у відсутності позитивних, моральних положень; низький рівень самооцінки, самоповаги; необізнаність та зневага до моральних норм і прав у суспільстві; неетичній поведінці; заниженої самооцінки моральних якостей та якостей оточуючих. Девіантні підлітки характеризуються частою зміною цілей, низьким рівнем планування, програмування та оцінки результатів, емоційною нестійкістю, ранимістю, невпевненістю у собі [64].

Розглядаючи чинники, котрі можуть впливати на агресивність в учнів підліткового віку нами було з'ясовано, що ними можуть бути не тільки сім'я, а й оточуючі підлітка люди та події. Також стало зрозумілим, що для кожного учня підліткового віку чинники, котрі спричиняють агресивність є індивідуальними.

Розділ 2

ТЕХНОЛОГІЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ АГРЕСИВНОСТІ В УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

2.1. Методики та процедура дослідження особливостей прояву агресивності в учнів підліткового віку

Для більш ґрунтовного аналізу теоретичних положень та визначення особливостей прояву агресивності в учнів підліткового віку на наступному етапі роботи було проведено емпіричне дослідження.

Емпіричне дослідження проходить у ***три етапи***.

На початковому етапі дослідження були підібрані методики для визначення особливостей прояву тривожності в учнів підліткового віку.

Практичний етап охоплював основне тестування учнів підліткового віку.

На завершальному етапі була проведена обробка та аналіз результатів дослідження рівня прояву тривожності в учнів підліткового віку.

Мета емпіричного дослідження – встановити рівень прояву агресивності в учнів підліткового віку та визначити переважаючі чинники, які впливають на рівень прояву агресивності.

Основні завдання емпіричного дослідження:

1. Встановити рівень прояву агресивності в учнів підліткового віку.

2. Визначити систему чинників, які впливають на рівень прояву агресивності в учнів підліткового віку.

3. Встановити зв'язки між рівнем прояву агресивності та чинниками, які впливають на її прояв у учнів підліткового віку.

Проаналізувавши ***методичний інструментарій***, для нашого дослідження ми обрали ряд методик, які найбільш ефективно дають можливість встановити рівень прояву тривожності в учнів підліткового віку та визначити переважаючі чинники, які впливають на рівень її прояву.

Так, для ***виконання першого завдання (встановити рівень прояву агресивності в учнів підліткового віку)*** нами було підібрано опитувальник «Тест агресивності» [44].

Даний опитувальник дає можливість діагностувати агресивну поведінку в учнів підліткового віку. Автор тесту визначив, що агресивна поведінка в учнів підліткового віку за формою прояву поділяється на 5 шкал. Вербальна агресія (ВА) – людина вербально висловлює своє агресивне ставлення до іншої людини, використовує словесні образи [44].

Фізична агресія (ФА) – людина виражає свою агресію стосовно іншої людини із застосуванням фізичної сили [44].

Предметна агресія (ПА) – людина зриває свою агресію на оточуючих предметах [44].

Емоційна агресія (ЕА) – у людини виникає емоційне відчуження при спілкуванні з іншою людиною, супроводжуване підозрілістю, ворожістю, неприязню або недоброзичливістю стосовно неї [44].

Самоагресія (СА) – людина не знаходиться в мирі та злагоді сама з собою; у неї відсутні або ослаблені механізми психологічного захисту; вона виявляється беззахисною в агресивному середовищі [44].

Інструкція. Респонденту необхідно однозначно («так» чи «ні») оцінити 40 наведених тверджень [44].

Оцінювання та аналіз результатів. Під час математичної обробки спочатку сумуються бали по кожній з п’яти шкал [44].

Якщо сума балів вище 5, це означає високий ступінь агресивності й низький ступінь адаптивності по шкалі [44].

Сума балів від 3 до 4 – середній ступінь [44].

Сума балів 0–2 означає низький ступінь агресивності й високий ступінь адаптивності [44].

Потім сумуються бали по всіх шкалах [44]:

25 балів і більше – високий ступінь агресивності людини [44].

Від 11 до 24 балів – середній ступінь [44].

Сума балів від 0 до 10 – низький ступінь агресивності [44].

Тип агресії	Номер твердження	
	Так	Ні
Вербальна	1, 2, 9, 10, 25, 26, 33	17
Фізична	3, 4, 11, 18, 19, 28, 34	27
Предметна	5, 12, 13, 21, 29, 35, 36	20
Емоційна	6, 14, 15, 22, 30, 37, 38	23
Самоагресія	7, 8, 16, 24, 32, 39, 40	31

З метою ***виконання другого завдання (визначити чинники, які впливають на рівень прояву тривожності в учнів підліткового віку)*** нами було підібрано три опитувальники:

– опитувальник загальної самооцінки підлітка;

– методика дослідження вольової саморегуляції;

– методика визначення рівня тривожності (Шкала Дж. Тейлора) у адаптації.

Опитувальник загальної самооцінки підлітка [43].

Даний опитувальник розроблено з метою визначення рівня самооцінки підлітка [43].

Необхідний матеріал: тест-опитувальник, аркуш паперу, ручка [43].

Інструкція: Зачитуються 20 твердженьтвердження. Респондентам потрібно записати номер твердження і навпроти нього - один з трьох варіантів відповідей: "так" (+), "ні" (-), "не знаю" (?), вибравши ту відповідь, яка найбільшою мірою відповідає власній поведінці в аналогічній ситуації. Відповідати потрібно швидко, не замислюючись [43].

Оцінювання та аналіз результатів. Підраховують кількість відповідей "так" під непарними номерами, потім – кількість відповідей "так" під парними номерами. Від першого результату віднімають другий. Кінцевий результат може бути в інтервалі від -10 до +10 [43].

Результат від -10 до -4 свідчить про низьку самооцінку [43];

Результат від -3 до +3 – про середню самооцінку [43];

Результат від +4 до +10 – про високу самооцінку [43].

Методика дослідження вольової саморегуляції [62].

Мета дослідження: визначити рівень розвитку рольової саморегуляції [62].

Дослідження вольової саморегуляції за допомогою тесту-опитувальника проводиться або з одним досліджуваним, або з групою. Щоб забезпечити незалежні відповіді, кожен отримує текст опитувальника, бланк для відповідей, на якому надруковані номери питань і поряд із ними графа для відповідей [62].

Необхідний матеріал: тест-опитавальник, бланк для відповідей [62].

Інструкція: Пропонується тест, який містить 30 тверджень. Потрібно уважно прочитати кожне і вирішити, правильне чи неправильне це твердження щодо респондента. Якщо правильне, то на аркуші для відповідей

проти номера цього твердження респондент ставить знак "плюс" (+), а якщо неправильне — "мінус" (-) [62].

Оцінювання та аналіз результатів. Мета обробки результатів – визначення величин індексів вольової саморегуляції за пунктами загальної шкали (В) й індексів за субшкалами «настирливість» (Н) і «самоконтроль» (С) [64].

Кожен індекс – це сума балів, отримана при підрахунку збігів відповідей досліджуваного з ключем загальної шкали або субшкали [64].

У опитувальнику шість маскувальних тверджень, тому загальний сумарний бал за шкалою «В» має перебувати у діапазоні від 0 до 24, за субшкалою «настирливість» – від 0 до 16 і за субшкалою «самоконтроль» – від 0 до 13 [64].

Ключ для підрахунку індексів вольової саморегуляції [64]

Загальна шкала	1-, 2+, 3+, 4+, 5+,б-, 13- 14- 16-, 17+, 22-, 24+, 25-, 27+	7+, 9+, 10-, 11+, 18+, 20+, 21-, 28-, 29-, 30-
«Настирливість»	1-, 2+, 5+, б-, 9+, 10- 17+, 18+, 20+, 22-	11+, 13- 16-24+, 25- 27+
«Самоконтроль»	3+, 4+, 5+, 7+, 13-, 24+, 27+, 28-	14-, 16-, 21-, 29-, 30-

У загальному вигляді під рівнем вольової саморегуляції мають на увазі міру володіння власною поведінкою у різних ситуаціях, здатність свідомо управляти своїми діями, станами та спонуканнями [64].

Рівень розвитку вольової саморегуляції може бути охарактеризований в цілому й окремо за такими властивостями характеру як настирливість і самоконтроль [64].

Рівні вольової саморегуляції визначаються у зіставленні з середніми значеннями кожної шкали. Якщо вони становлять більшу половину максимально можливої суми збігів, то цей показник відображає високий

рівень розвитку загальної саморегуляції, настирливості або самоконтролю. Для шкали «В» ця величина дорівнює 12, для шкали «Н» – 8, для шкали «С» – 6 [64].

Високий бал за шкалою «В» притаманний особам емоційно зрілим, активним, незалежним, самостійним. Для них характерний спокій, впевненість у собі, стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинене почуття власного обов'язку. Як правило, вони добре рефлексують особисті мотиви, планомірно реалізують наміри, вміють розподіляти зусилля і здатні контролювати свої вчинки; їм властива виражена соціально-позитивна спрямованість. Іноді можливе зростання внутрішньої напруженості, пов'язаної із прагненням проконтролювати кожен нюанс власної поведінки і тривогою з приводу її спонтанності [64].

Низький бал спостерігається у людей чуттєвих, емоційно нестійких, ранимих, невпевнених у собі. Рефлексивність у них невисока, а загальний фон активності, як правило, знижений, їм властива імпульсивність і нестійкість намірів. Це може бути пов'язано як із незрілістю, так і з вираженою витонченістю натури, яка не підкріплена здатністю до рефлексії і самоконтролю [64].

Субшкала «настирливість» характеризує силу намірів людини – її прагнення до завершення розпочатої справи. На позитивному полюсі – діяльні, працездатні люди, які активно прагнуть виконати заплановане, їх мобілізують перепони на шляху до мети, але відволікають альтернативи та спокуси, головна їх цінність — розпочата справа. Таким людям притаманні повага до соціальних норм, прагнення повністю підпорядкувати їм власну поведінку. У крайньому разі можлива втрата гнучкості поведінки, поява маніакальних тенденцій. Низькі значення за цією шкалою свідчать про підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність, які можуть призводити до непослідовності і навіть хаотичної поведінки. Знижений фон активності і працездатності, як правило, компенсується у таких осіб

підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільної трактовки соціальних норм [64].

Субшкала «самоконтроль» відображає рівень вільного контролю емоційних реакцій і станів. Високий бал за субшкалою набирають люди емоційно стійкі, які добре володіють собою у різних ситуаціях. Для них притаманний внутрішній спокій, впевненість у собі, які звільняють від страху перед невідомим, підвищують готовність до сприйняття нового, неочікуваного і, як правило, поєднуються зі свободою вчинків, тенденцій до новаторства і радикалізму. Прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може призвести до підвищення внутрішньої напруженості, переваги постійного занепокоєння і втоми [64].

На іншому полюсі цієї субшкали – спонтанність і імпульсивність, поєднані з образливістю і наданням переваги традиційним поглядам, відгорожують людину від інтенсивних переживань та внутрішніх конфліктів, сприяють незворушному фону настрою [64].

Соціальна бажаність високих показників за шкалою неоднозначна. Високі рівні розвитку вольової саморегуляції можуть бути пов'язані з проблемами в організації життєдіяльності і відносинах із людьми. Часто вони відображають появу дезадаптивних рис і форм поведінки. Низькі рівні настирливості та самоконтролю у багатьох випадках виконують компенсаторні функції, проте також свідчать про порушення у розвитку властивостей особистості, її вміння будувати свої відносини з іншими людьми й адекватно реагувати на різноманітні ситуації [64].

«Методика визначення рівня тривожності (Шкала Дж. Тейлора)» [68].

Особистісний опитувальник, опублікований в 1953 р. Ж.Тейлор і призначений для виміру тривожності як особистісної якості. Методика була створена на основі тверджень опитувача MMPI. В оригіналі складається зі 100 пунктів: 50 маскувальних та 50 ключових. Існує два адаптованих варіанти методики (60 пунктів - додаються 10 пунктів “шкали брехні”) [68].

Інструкція: Потрібно уважно кожне з 60-ти запропонованих тверджень, які вимагають однозначних відповідей («так» або «ні»). У реєстраційному банку, у клітинці, відповідній номеру твердження, поставте знак «+» (так), якщо згодні, або «-» (ні), якщо не згодні. Відповідати потрібно швидко, довго не замислюватися [68].

Оцінювання та аналіз результатів. У 1 бал оцінюються відповіді «так» до висловлювань 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 56, 60 і відповіді «ні» до висловлювань 1, 3, 4, 5, 8, 14, 17, 19, 22, 39, 43, 52, 57, 58 [68].

Неправдивими вважаються відповіді «так» до висловлювань 2, 10, 55 і «ні» до висловлювань 16, 20, 27, 29, 41, 51, 59 [68].

Сумарна оцінка: 40-50 балів розглядаються як показник дуже високого рівня тривоги [68];

25-39 балів свідчать про високий рівень тривоги [68];

16-24 бала – про середній рівень (з тенденцією до високого) [68];

5-15 балів – про середній рівень (з тенденцією до низького) [68];

0-4 бала – про низький рівень тривоги [68].

Характеристика вибірки

З метою дослідження особливостей прояву агресивності в учнів підліткового віку було взято 30 респондентів та такі критерії як стать, місце проживання, клас, соціальний статус сім'ї респондента.

Таблиця 2.1.

Характеристика вибірки

Критерій	**Підкритерій**	**Відсоток**
Стать	Дівчатка	53,3%
	Хлопчики	46,7%
Клас	9 – В	17
	9 - Г	13

Соціальний статус сім'ї учня	Повна	80%
	Неповна	20%
Місце проживання	Сільська місцевість	16,7%
	Міська місцевість	83,3%

2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей прояву агресивності в учнів підліткового віку та чинників, які впливають на неї

Дослідження особливостей прояву агресивності в учнів підліткового віку передбачало проведення опитування, котре спрямоване на виконання двох завдань, що дозволяють встановити рівень прояву агресивності в учнів підліткового віку та визначити чинники, які впливають на прояв агресивності в учнів підліткового віку.

Розпочнімо зі ***встановлення рівня прояву агресивності в учнів підліткового віку***

Аналіз встановлення рівня прояву агресивності в учнів підліткового віку було розкрито за допомогою таких питань: визначення рівня прояву агресивності; визначення переважаючих складових агресивності (суб'єктно-орієнтованої (спрямовану на себе агресивність); соціально-наказової (прагнення відповідати соціальним нормам); об'єктно-орієнтованої (агресивність, спрямована на інших); визначення переважаючих типів агресивності (фізична, вербальна, пряма, непряма та інші) [44].

З метою *визначення рівня прояву агресивності в учнів підліткового віку* нами було проведено дослідження за допомогою тесту «Тест агресивності».

Аналіз результатів показав, що у більшої половини учнів підліткового віку (63, 3%) середній рівень агресивності (див. Рис. 2.1)

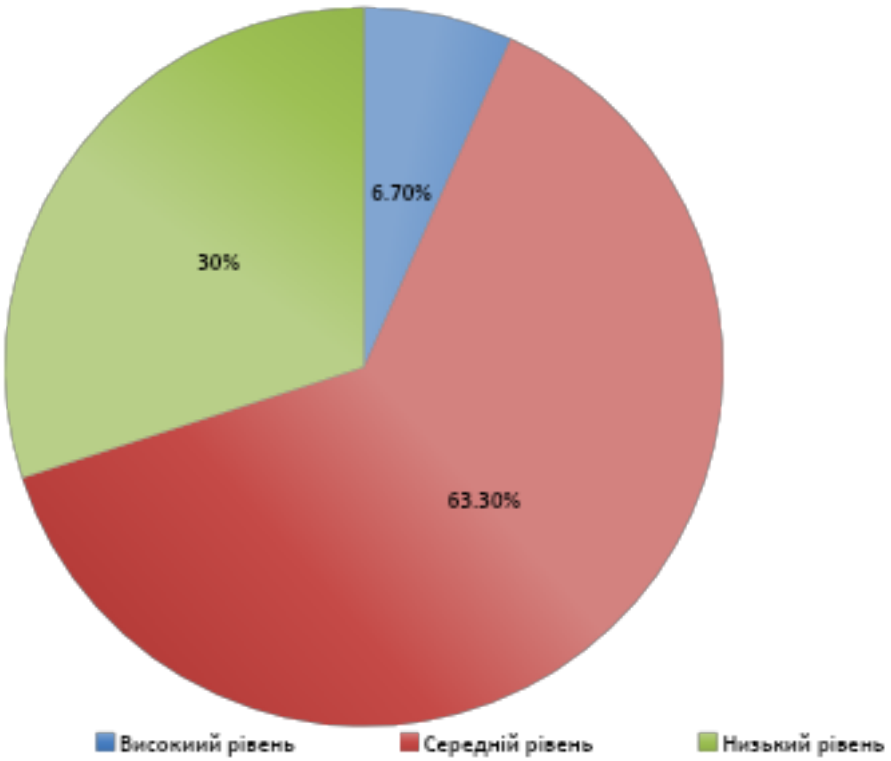

Рис. 2.1. Загальний рівень прояву агресивності в учнів підліткового віку

У свою чергу 30 % з опитаних учнів підліткового віку мають низький рівень агресивності, а 6, 7 % - мають високий рівень агресивності.

Так як даний опитувальник має на меті визначити види агресивності, які переважаючими в респондентів, то нами був проведений аналіз в цьому розрізі.

Аналіз показав, що в опитаних респондентів вербальна агресивність маж по-рівну середній (43,3%) та низький (43,3%) рівень (див. Рис. 2.2).

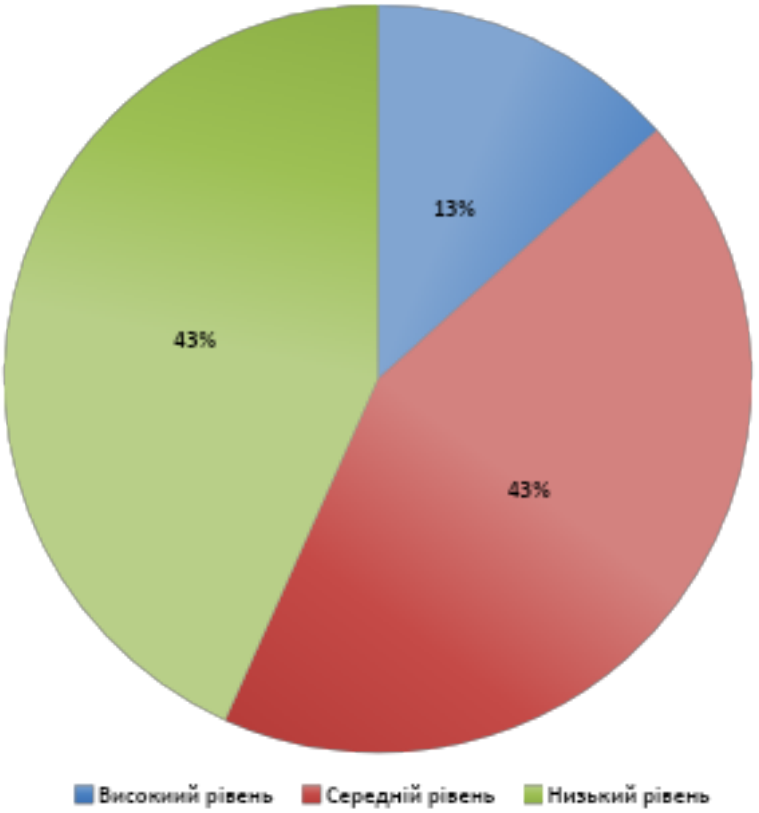

Рис. 2.2. Рівень прояву вербальної агресивності в учнів підліткового віку

У свою чергу 13,4% опитаних респондентів мають високий рівень. Ми можемо зробити висновок, що лише невеликий відсоток учнів підліткового віку виражено вербально висловлює своє агресивне ставлення до інших та використовує словесні образи агресивності.

Досліджуючи фізичну агресивність нами було визначено, що половина опитаних респондентів (50%) у більшості випадків фізично проявляють свою агресивність (див. Рис. 2.3). Це означає, що учні підліткового віку у стосунках з іншими людьми використовує фізичну силу.

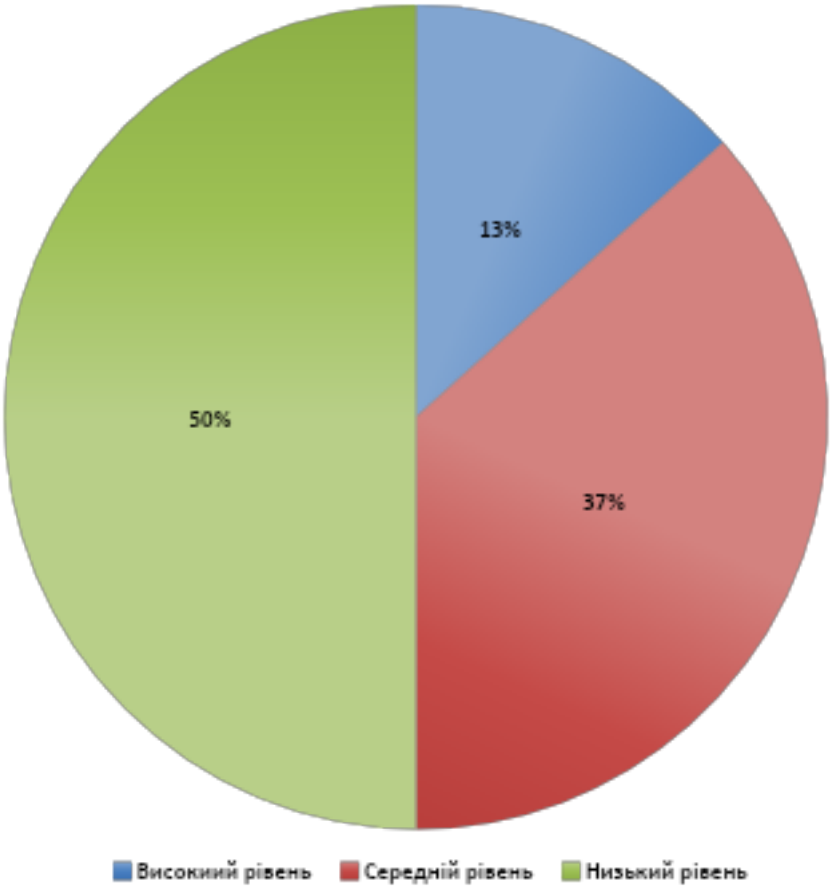

Рис. 2.3. Рівень прояву фізичної агресивності в учнів підліткового віку

Також 36,6% відсотків респондентів мають середній рівень фізичної агресивності. Тобто у стосунках з іншими людьми вони зачасту використовують саме фізичну агресивність. І лише 13,4% мають низький рівень фізичної агресивності, що дає нам підстави стверджувати, що дані респонденти майже не проявляють свою агресивність за допомогою фізичної сили у спілкуванні з іншими.

Аналіз предметної агресивності показав те, що 56,7% мають низький рівень (див. Рис. 2.4). Такі результати дають нам можливість стверджувати, що опитані респонденти майже не зривають свою агресію на оточуючих предметах.

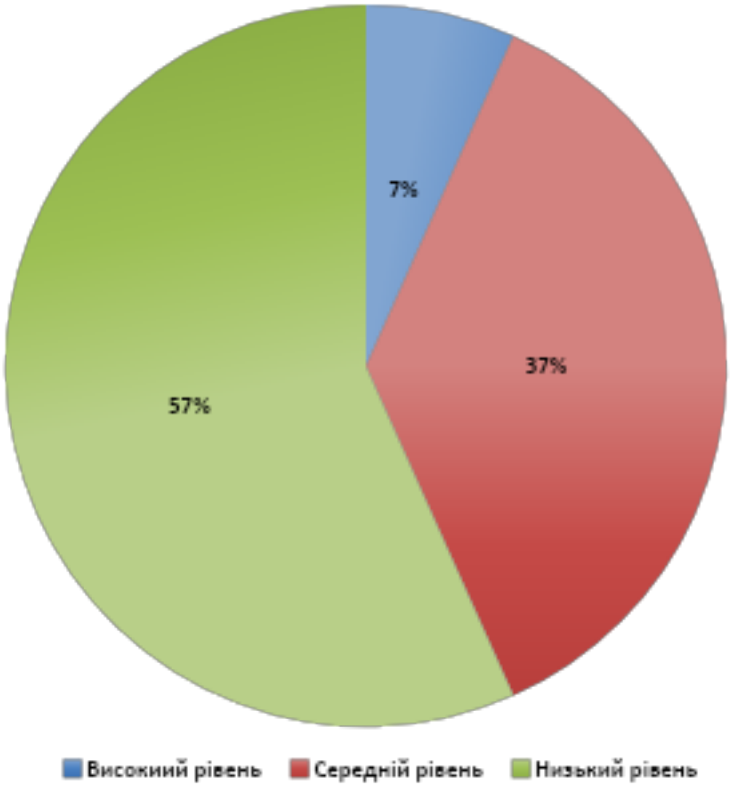

Рис. 2.4. Рівень прояву предметної агресивності в учнів підліткового віку

У свою чергу 36,6% респондентів мають середній рівень предметної агресивності й часто використовують її під час конфліктів та непорозумінь. 6,7% мають високий рівень предметної агресивності і це дає підстави стверджувати, що ця кількість респондентів під час контакту з іншими в переважній більшості використовують саме предметну агресивність.

Аналіз емоційної агресивності дає нам підстави стверджувати, що більшість респондентів (58,1%) під час конфліктів не використовують емоційну агресивність (див. Рис. 2.5). У такій ситуації в учня підліткового віку не виникає емоційне відчуження, яке супроводжується підозрілістю, ворожістю, неприязню або недоброзичливістю стосовно неї.

У свою чергу 34,9% респондентів мають середній рівень емоційної агресивності, тобто в більшості випадків вони мають емоційні прояви агресивності. 7% опитаних мають високий рівень емоційної агресивності, що

викликає у них емоційне відчуження, яке супроводжується підозрілістю, ворожістю, неприязню або недоброзичливістю стосовно неї.

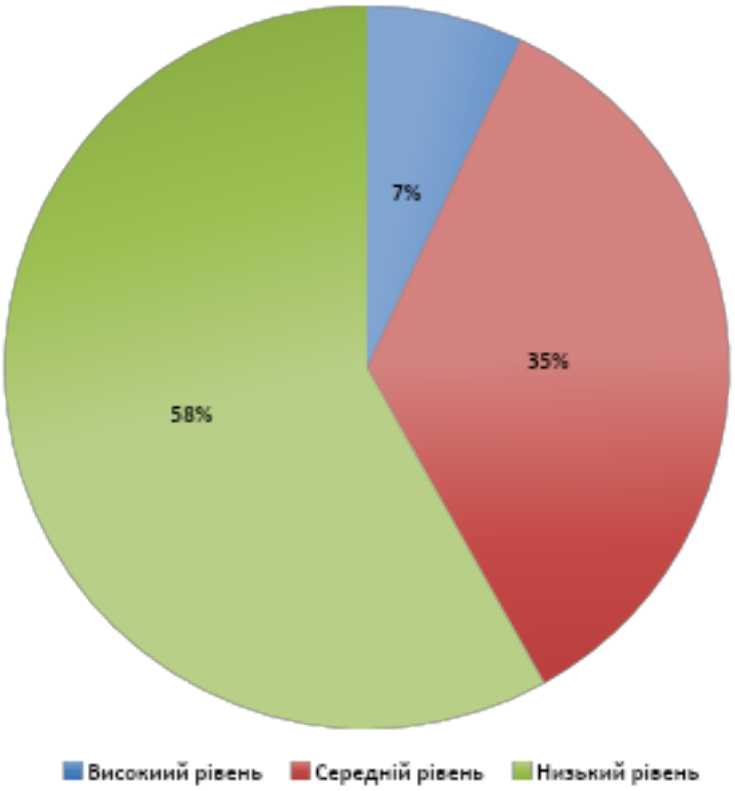

Рис. 2.5. Рівень прояву емоційної агресивності в учнів підліткового віку

Аналіз самоагресії показав, що більшість опитаних (43,4%) мають середній рівень самоагресії (див. Рис.2.6). Тобто респонденти намагаються тримати баланс та перебувати у мирі й злагоді із самим собою.

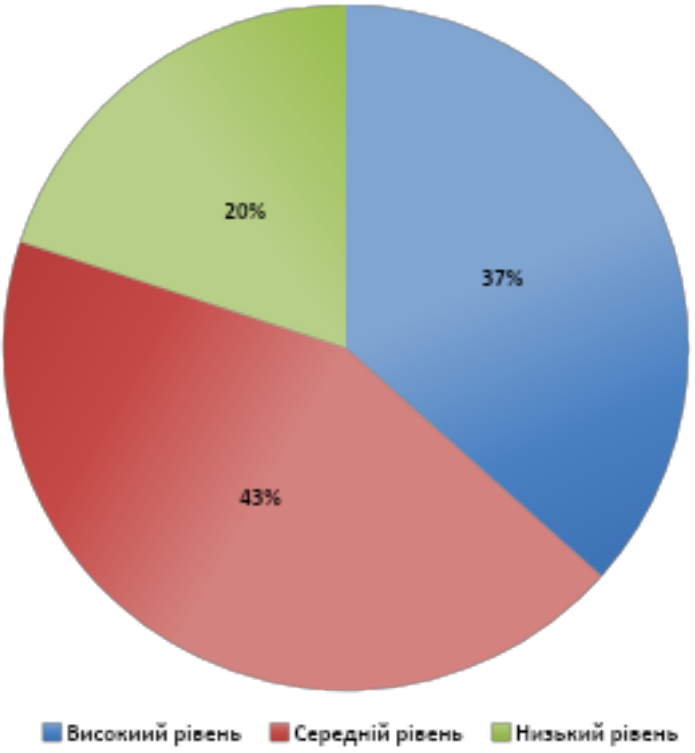

Рис. 2.6. Рівень прояву самоагресії в учнів підліткового віку

У свою чергу 36,6% респондентів мають високий рівень самоагресіїї не можуть перебувати в мирі та злагоді самі з собою. У них відсутні або ослаблені механізми психологічного захисту. Учень підліткового віку виявляється беззахисним в агресивному середовищі. 20% респондентів мають низький рівень самоагресії. Це дає підстави стверджувати, що вони вміють контролювати свою агресивність та перебувати у злагоді з самим собою.

Наступний крок – ***аналіз чинників, які впливають на рівень прояву агресивності в учнів підліткового віку*** таких як: самооцінка; вольова саморегуляція; тривожність.

Досліджуючи *рівень самооцінки в учнів підліткового віку*, ми проводили опитування за допомогою опитувальника загальної самооцінки підлітка. У результаті дослідження було встановлено, що більша половина респондентів (60%) мають середній рівень самооцінки, 30% респондентів мають низький рівень, а 10% - високий рівень самооцінки (див. Рис. 2.7). Враховуючи

результати дослідження можна зробити висновки, що ті учні, котрі мають середній рівень самооцінки об'єктивно ставляться до самих себе, реально бачать свої сильні та слабкі сторони.

Учні підліткового віку, котрі мають низький рівень самооцінки є невпевненими в собі, не активними, боязкими. Такі учні не вірять, що вони можуть досягти успіху в тій справі, яку вони виконують, не бажає бути лідером та брати відповідальність у справі.

Учні підліткового віку, які мають високий рівень самооцінки схильні не помічати своїх недоліків та неадекватно оцінюють свої здібності та можливості. Високий рівень самооцінки в учнів підліткового віку також може негативно впливати на порозуміння з іншими та на навчання.

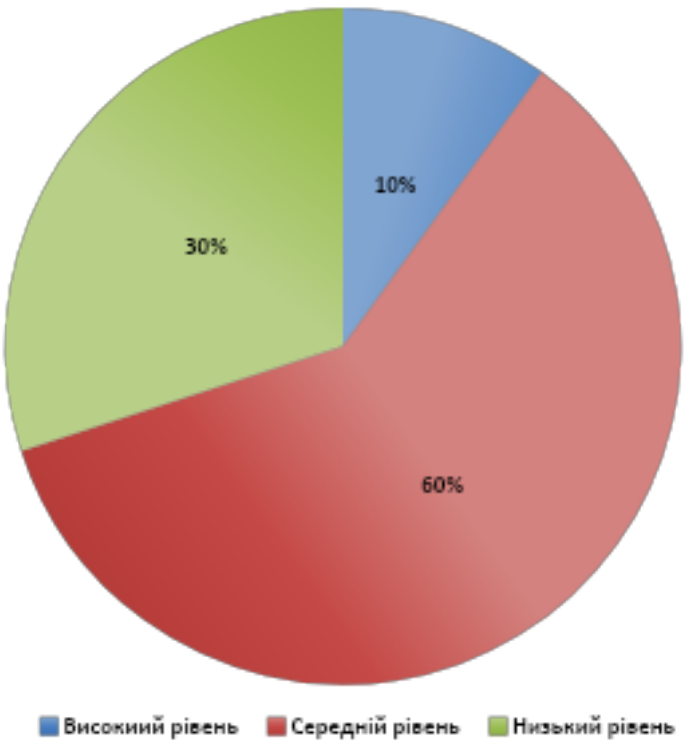

Рис. 2.7. Рівень прояву самооцінки в учнів підліткового віку

Досліджуючи *рівень вольової саморегуляції в учнів підліткового віку*, ми проводили опитування за допомогою методика дослідження вольової саморегуляції. У результаті дослідження було встановлено, що за загальною шкалою у трішки більшої кількості респондентів (53,3%) переважає низький

рівень вольової саморегуляції, у меншої половини респондентів (46,7%) - високий (див. Рис. 2.8).

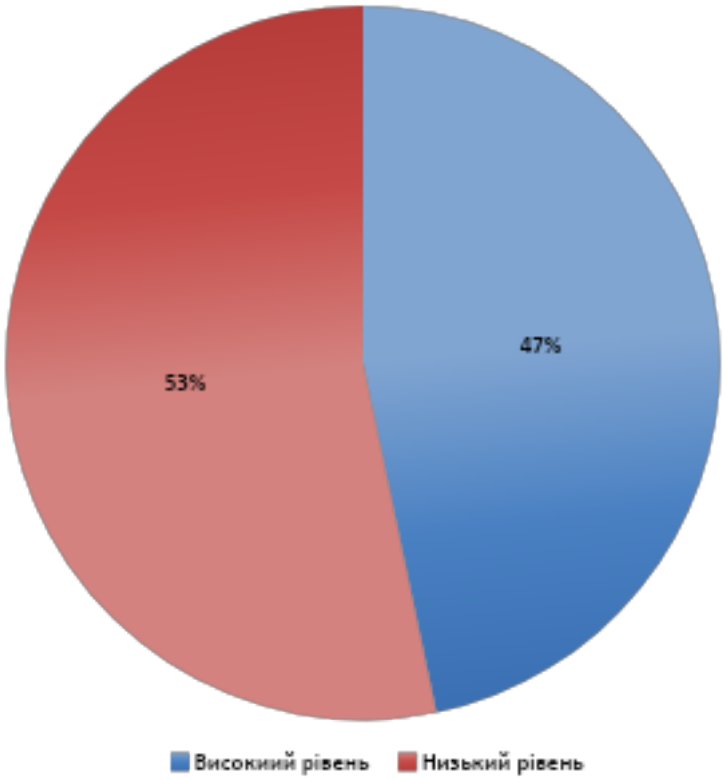

Рис. 2.8. Загальний рівень прояву вольової саморегуляції в учнів підліткового віку

Аналіз рівня вольової саморегуляції показав, що ті учні підліткового віку, котрі мають низький рівень прояву вольової саморегуляції не можуть володіти власною поведінкою у різних ситуаціях, а також не здатні свідомо управляти своїми діями, станами та спонуканнями. Низький бал спостерігається у людей чуттєвих, емоційно нестійких, ранимих, невпевнених у собі. Рефлексивність у них невисока, а загальний фон активності, як правило, знижений, їм властива імпульсивність і нестійкість намірів. Це може бути пов'язано як із незрілістю, так і з вираженою витонченістю натури, яка не підкріплена здатністю до рефлексії і самоконтролю [62].

Учні підліткового віку, котрі мають високий рівень прояву вольової саморегуляції навпаки – володіють собою, своїми емоціями та діями в різних ситуаціях. Високий бал притаманний особам емоційно зрілим, активним,

незалежним, самостійним. Для них характерний спокій, впевненість у собі, стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинене почуття власного обов'язку. Як правило, вони добре рефлексують особисті мотиви, планомірно реалізують наміри, вміють розподіляти зусилля і здатні контролювати свої вчинки; їм властива виражена соціально-позитивна спрямованість. Іноді можливе зростання внутрішньої напруженості, пов'язаної із прагненням проконтролювати кожен нюанс власної поведінки і тривогою з приводу її спонтанності [62].

У свою чергу аналіз субшкали «Настирливість» показав, що результати респондентів мають однакові показники, тобто поділилися навпіл (див. Рис. 2.9). Учні підліткового віку, котрі мають високий рівень (50%) настирливості є діяльні, працездатні учні, які активно прагнуть виконати заплановане, їх мобілізують перепони на шляху до мети, але відволікають альтернативи та спокуси, головна їх цінність — розпочата справа. Таким учням притаманні повага до соціальних норм, прагнення повністю підпорядкувати їм власну поведінку. У крайньому разі можлива втрата гнучкості поведінки, поява маніакальних тенденцій [62].

Учні підліткового віку, котрі мають низький рівень настирливості (50%) мають підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність, які можуть призводити до непослідовності і навіть хаотичної поведінки. Знижений фон активності і працездатності, як правило, компенсується у таких осіб підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільної трактовки соціальних норм [62].

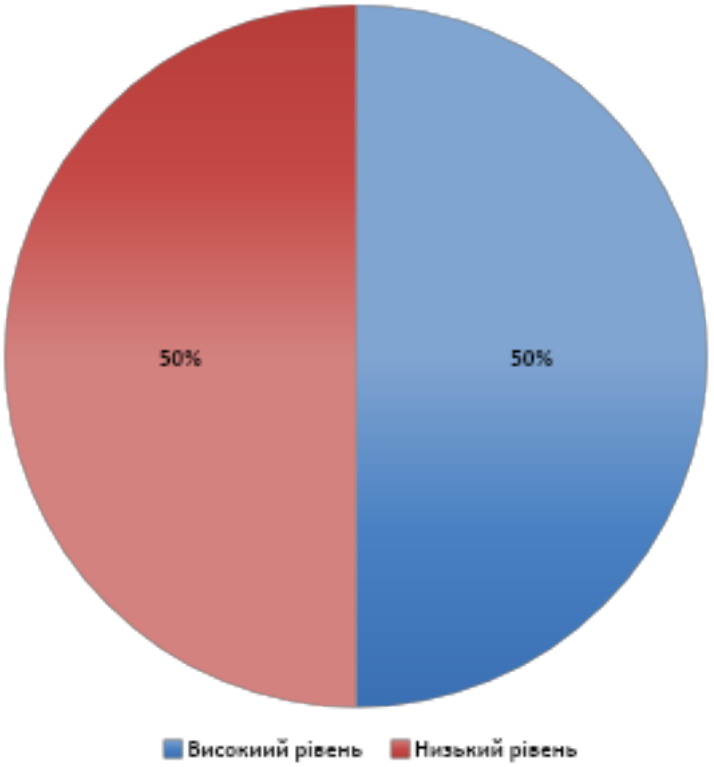

Рис. 2.9. Рівень прояву вольової саморегуляції за настирливістю

Аналіз субшкали «Самоконтроль» показав, що 70% опитаних респондентів мають високий рівень самоконтролю і лише 30% мають низький рівень (див. Рис. 2.10). Учні підліткового віку, котрі мають високі показники самоконтролю емоційних реакцій і станів. Високий бал за субшкалою набирають люди емоційно стійкі, які добре володіють собою у різних ситуаціях. Для них притаманний внутрішній спокій, впевненість у собі, які звільняють від страху перед невідомим, підвищують готовність до сприйняття нового, неочікуваного і, як правило, поєднуються зі свободою вчинків, тенденцій до новаторства і радикалізму. Прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може призвести до підвищення внутрішньої напруженості, переваги постійного занепокоєння і втоми [62].

На іншому полюсі цієї субшкали – спонтанність і імпульсивність, поєднані з образливістю і наданням переваги традиційним поглядам,

відгорожують людину від інтенсивних переживань та внутрішніх конфліктів, сприяють незворушному фону настрою [62].

Соціальна бажаність високих показників за шкалою неоднозначна. Високі рівні розвитку вольової саморегуляції можуть бути пов'язані з проблемами в організації життєдіяльності і відносинах із людьми. Часто вони відображають появу дезадаптивних рис і форм поведінки [62].

Учні підліткового віку, котрі мають низький рівень самоконтролю у багатьох випадках виконують компенсаторні функції, проте також свідчать про порушення у розвитку властивостей особистості, її вміння будувати свої відносини з іншими людьми й адекватно реагувати на різноманітні ситуації [62].

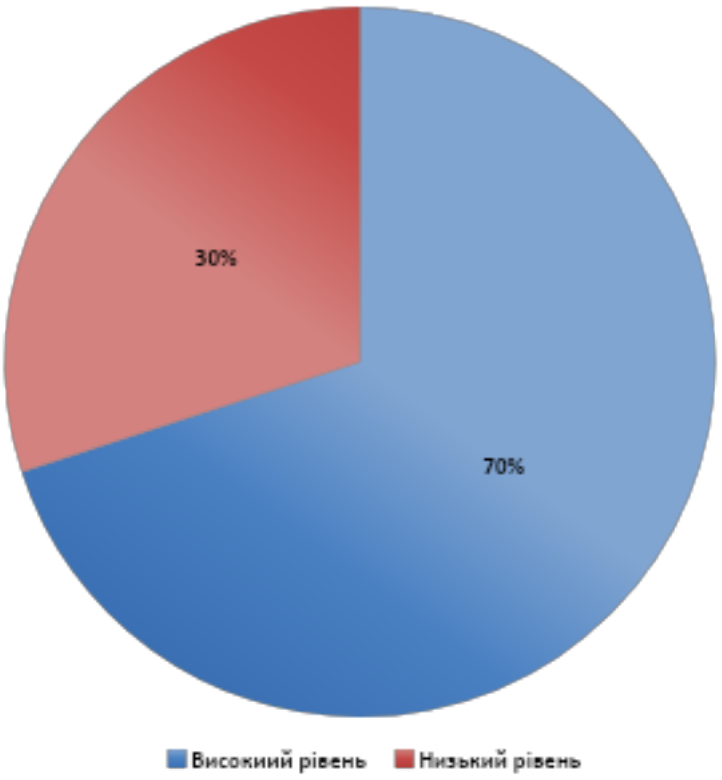

Рис. 2.10. Рівень прояву вольової саморегуляції за самоконтролем

Досліджуючи *рівень тривожності в учнів підліткового віку*, ми проводили опитування за допомогою методики визначення рівня тривожності (Шкала Дж.Тейлора).

Аналіз результатів показав, що однакова кількість опитаних респондентів мають високий (36,7%) та середній (з тенденцією до високого) (36,7%) рівень тривожності. 26,6% респондентів мають середній рівень (з тенденцією до низького) тривожності. Жоден з опитаних респондентів не мають низького рівня тривожності (див. Рис.2.11).

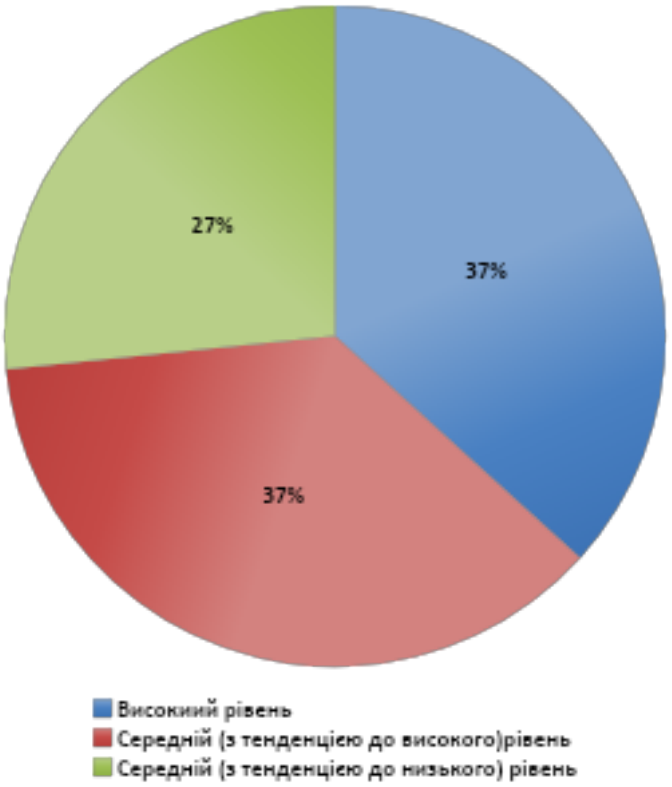

Рис. 2.11. Рівень прояву тривожності в учнів підліткового віку

Учні з високим та середнім (з тенденцією до високого) рівнем сприймають все, що їх оточує, як загрозу та небезпеку для них. Такі учні підліткового віку мають сильну постійну психічну напругу, відчувають постійне хвилювання та душевний неспокій. Вони дуже вразливі до стресових ситуацій. Мають хворобливе почуття провини й постійно недооцінюють себе. Учні, котрі мають середній (наближений до низького)

рівень тривожності у більшості випадків мають душевний спокій, незавжди відчувають душевний неспокій. Лише у деяких випадках можуть недооцінювати себе.

З метою встановлення зв'язку між рівнем прояву агресивності та чинниками, які впливають на її прояв у учнів підліткового вік у ми використали метод рангової кореляції r_s Спірмена (додаток А, Б, В). Розрахунок відбувався за допомогою онлайн-калькуляторів. Слід зазначити, що рівень прояву агресивності є змінна А, а рівень прояву чинників буде змінною В. Слід зазначити, що рівень прояву агресивності є змінна А, а рівень прояву чинників буде змінною В. За результатами дослідження встановлено те, що статистично значущий зв'язок між рівнем прояву агресивності та такими чинниками , як самооцінка, вольова саморегуляція у респондентів відсутній. У свою чергу, слід зазначити, що статистичний зв'язок між рівнем прояву агресивності та таким чинником як тривожність дуже ймовірний так як має пограничні показники (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Результати визначення зв’язку між рівнем прояву агресивності та чинниками, які впливають на її прояв у учнів підліткового віку

	Чинники, які впливають на рівень прояву агресивності		
	Самооцінка	***Вольова саморегуляція***	***Тривожність***
Рівні прояву агресивності	$r_s = -0,2$	$r_s = - 0,49$	$r_s = 0,45$

r_s - емпіричне значення

Критичне значення для N =30

N	p	
	0.05	0.01
30	**0.36**	**0, 47**

2.3. Психологічні рекомендації щодо попередження та подолання агресивності в учнів підліткового віку

У рамках нашого дослідження з метою попередження та профілактики агресивності серед учнів підліткового віку було розроблене тренінгове заняття на тему «Агресивність. Як її подолати у підлітковому віці»

Тренінгове заняття на тему:
«Агресивність. Як її подолати в підлітковому віці»

Мета заняття: підвищити рівень обізнаності учнів підліткового віку щодо шляхів подолання агресивності в їхньому віці

***Цільова аудиторія*:** учні 9-х класів

Завдання заняття:

1) проаналізувати зміст поняття «агресивність»;

2) розкрити основні ознаки та прояви агресивності в підлітковому віці;

3) проаналізувати причини прояву агресивності в учнів підліткового віку;

4) навчити учнів долати агресивність;

5) визначити основні правила подолання агресивності для учнів підліткового віку

Очікувані результати: усі учасники/учасниці:

- знатимуть зміст поняття «агресивність», основні ознаки прояву агресивності;
- вмітимуть визначати прояви агресивності;
- розумітимуть шляхи подолання агресивності;

- усвідомлюватимуть значення дотримання правил подолання агресивності в підлітковому віці.

Обладнання: аркуші А-4, кольорові олівці, маркери, повітряні кульки, ноутбук, кольорова крейда

Орієнтовний час проведення: 65 хвилин

Хід заняття

1.Знайомства/організаційна частина

Презентація тренера

Вправа «Самопрезентація» *(10хв.)* [7]

Мета: познайомити учасників між собою [7].

Хід проведення: учасникам пропонується по черзі повідомляти іншим членам групи таку інформацію [7]:

— ім'я [7];

— основне захоплення [7];

— дві найкращі риси свого характеру [7];

— цікавий епізод або пам'ятна подія зі свого життя [7].

Ведучий та інші члени групи можуть ставити учаснику, який представляється, додаткові запитання [7].

Рекомендації. Норму постановки питань вводить тренер особистим прикладом. Ставлячи запитання, ведучий демонструє учасникові зацікавленість в отриманні інформації, а також допомагає йому більш повно відкритися [7].

Рефлексія.

Прийняття правил роботи групи *(5хв).*

Мета: мотивація щодо дотримання учасниками правил групової взаємодії.

Хід проведення: Тренер говорить про те, що для того щоб зустріч була продуктивною потрібно дотримуватися правил. Учасники називають правила а тренер їх записує на дошці. Голосування за прийняті правила.

Орієнтовані правила роботи в групі [35]:

— слухати і чути [35];

— бути активними [35];

— говорити за темою і від свого імені [35];

— пас [35];

— не критикувати [35];

— говорити коротко по черзі [35];

— мобільна тиша [35];

— вільна нога [35].

Рефлексія щодо виконання вправи.

Тренер занотовує регламент та розклад роботи, котрі узгоджені з учасниками заняття

2. Мотивація та очікування

Вправа «Очікування» *(5хв.)* [35].

Мета: проговорити свої очікування, порівняти з очікуваннями інших учасників тренінгу [35].

Намалювати на дошці гору, а очікування учасників, які вони озвучують, записати біля її підніжжя. *(Наприкінці тренінгу учасники аналізують, які сподівання справдилися, і переносять їх ближче до вершини гори*) [35].

Рефлексія щодо виконання вправи.

3. Основна частина

3.1 Інформаційно-смисловий компонент

Вправа «Асоціації» *(5 хв.)* [63]

Мета: визначення рівня обізнаності учнів з даної теми [63].

Хід вправи: потрібно назвати асоціації до слова «агресивність». Всі асоціації записуються, після чого тренер їх зачитує і подає інформаційне повідомлення [63].

Рефлексія щодо виконання вправи.

Міні-лекція з елементами «мозкового штурму» на тему: «Агресивність: види, ознаки та прояви» *(10хв.)*

Психолог Альберт Бандура стверджував, що агресію ми засвоюємо так само, як інші соціальні навичкм: спостерігаємо за поведінкою довкола та зауважуємо наслідки [56].

Саме тому часом агресію сприймають як інструмент для досягнення якоїсь цілі або в ній вбачають певну вигоду для людини [56].

Чи погоджуєтеся ви з думкою науковця? Обгрунтуйте

Але перш ніж розглядати питання щодо подолання агресивності слід більш детальніше розглянути такі поняття як «агресія», «агресивна поведінка» та «агресивність».

Агресія (від латинського «aggredi» – «gradus» – крок, «ad» – на, тобто «нападати», «рухатися на») – це реакція на подразник, рефлекс на щось або на когось.

Агресивна поведінка – це особлива форма поведінки людини, метою якої є заподіяння шкоди іншим людям або об'єктам [4].

Агресивність, як властивість особистості, розмежовується в більшості випадків з поняттями «жорстокість» і «ворожість» [55].

Прояви агресивності можуть бути різноманітними, тому опрацювавши праці науковців, можна зробити узагальнення, що агресивність має наступні ***види*** [41]:

– фізична агресивність – використання фізичної сили проти іншої людини. Прикладами фізичної агресії є нанесення побоїв, тілесних ушкоджень [41];

– вербальна агресивність – вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через словесні відповіді (погрози) [41];

– роздратованість – схильність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженні (запальність, грубість) [41];

– негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів [41];

– образа – заздрість і ненависть до оточуючих за справжні і вигадані дії [41];

– пряма агресивність – котра безпосередньо спрямована на людину [41];

– непряма агресивність – дії, які обхідним шляхом направлені на іншу людину (злісні плітки, жарти тощо), та дії, що характеризуються ненаправленністю і невпорядкованістю (крик, тупання ногами, биття тощо) [41];

– зовнішня агресія – спрямована на оточуючих [41];

– внутрішня – на себе: самозвинувачення, самопринижения, нанесення собі тілесних ушкоджень аж до самогубства [34];

– захисна – це агресивність у відповідь на чиїсь агресивні дії [34];

– провокуюча агресивність – перший прояв агресивності, "перша атака" [34];

– здорова (обгрунтована) [34];

– необгрунтована (деструктивна) [34].

Межі агресивності буває важко визначити. Для когось агресивністю видається те, що інші назвуть просто енергійністю. Якщо агресивність має підстави, виглядає привабливо і викликає симпатії, вона може отримати назву здорової агресивності [34].

Ворожа агресивність. Джерелом "ворожої" агресії є гнів, і її кінцева мета – завдати шкоди [34].

Інструментальна агресивність. Якщо заподіяння шкоди не самоціль, а лише засіб досягнення якоїсь іншої мети, то це "інструментальна" агресивність [34].

Прихована. Виявляється у мріях, фантазіях, снах, в уявленні сюжетів помсти зі сценами насильства, в яких уявний кривдник зазнає страждань і болю, розкаюється, жалкує про скоєне [41].

Відкрита агресія безпосередньо реалізується в поведінці. Вона, у свою чергу, ділиться на три види: пряма, непряма і зміщена [41].Також агресивність буває:

– відкрита [3];

– доброякісна. Доброякісна агресія біологічно адаптивна, вона сприяє підтримці життя і є реакцією на загрозу життєво важливим інтересам [15];

– злоякісна. Розглядається як деструктивна реакція, не пов'язана зі збереженням життя [15];

– реактивна, імпульсивна (виникає як реакція на фрустрацію) [41];

– спонтанна [3];

– навмисна (інтенціональна) [3];

– безпосередня та відсторочена [3].

Спробуємо навести приклади різноманітних проявів агресивності серед учнів підліткового віку.

(учні наводять приклади, спираючись на власний життєвий досвід).

Причинами підвищеної агресивності у дітей підліткового віку можуть бути різні:

– біологічні;

– особистісні;

– стосунки в родині;

– рівень життя родини, її соціальний статус;

– бажання привернути до себе увагу;

– потреба захищатися.

Чинники, котрі впливають на агресивність підлітків:

– сім'я;

– виховання;

– тривожність;

– самооцінка;

– вплив оточуючих;

– вольова саморегуляція та інші.

(Ведучий разом з учасниками тренінгово заняття характеризують кожен чинник, котрий впливає на їхню агресивнсть).

Шановні учасники, спробуйте проаналізувати ваші прояви агресивності та визначити, котрий із даних чинників впливає саме на вашу агресивність.

3.2. Діагностичний компонент

Вправа «Символічне зображення емоцій» *(10хв.)* [63]

Інструкція: попрохати в учнів загадати одне почуття, пригадати ситуацію, в якій вони переживали загадане почуття. Потім зобразити загадане почуття за допомогою малюнка чи пантоніми, щоб інші могли відгадати загадане почуття. Під час гри потрібно слідкувати, щоб змогли висловитися всі діти.

Після завершення цієї частини тренер просить учасників пояснити: як вони розуміють розгадані почуття, що вони означають; в яких ситуаціях вони можуть виникати; чи можуть вони розповісти випадок зі свого життя, коли в них виникали подібні почуття. Якщо між дітьми виникне дискусія, не варто її зупиняти [63].

Рефлексія від виконаної вправи

3.3. Корекційно-розвивальний компонент

Вправа «Скарбничка порад» *(5хв.)* Вправа на дихання [63].

Мета: навчання звільнення від негативних емоцій [63].

Хід вправи: об'єднуємо учасників у 3 команди і пропонуємо розробити рекомендації для звільнення від агресивності. Презентація напрацювань.

Рефлексія щодо виконання вправи [63].

Вправа «Кульки спокою» *(5хв.)* [63].

Мета: навчання бути в стані спокою [63].

Хід вправи: Кожен по черзі сідає на кульку і має просидіти на ній 5 хвилин так, щоб кулька не тріснула [63].

Рефлексія від виконання вправи

4. Заключна частина

Рефлексія. Вправа «Етюд-релаксація» *(5хв.)* [19]

Релаксація це теж один із прийомів заспокоєння, поліпшення настрою? Глибоке дихання і повільний видих повітря насичує організм киснем і заспокоює нервову систему.

Сядь зручніше... Зроби глибокий вдих... і видих... Відчуй, як із кожним вдихом і з кожним видихом хвиля спокою огортає твоє тіло... Уяви, що ти стоїш біля незвичайного водоспаду. Його незвичність у тому, що він

тихий-тихий..., тому що замість води в ньому ллється вниз м'яке, біле, тепле світло. Це незвичайне, чарівне видовище зачаровує тебе. Ти бачиш м'яке, біле, тепле світло, яке струмує, немов річка. Це приємно і добре. Ти входиш у водоспад, щоб відчути його тепло. І ось ти стоїш під дим чарівним водоспадом. Прекрасне біле, м'яке, тепле світло струмує по твоїй голові й обличчю. Ти відчуваєш, як розслабляються лоб, щоки, все обличчя... Тепле світло тече по твоїх плечах, грудях, животі, спині... і все твоє тіло стає м'яким і розслабленим. Тобі приємно і добре. Тепле світло тече по твоїх руках і ногах. Руки і ноги стають м'якими і розслабленими. Ти почуваєшся спокійно і безтурботно. Тобі приємно і добре. Твоє дихання спокійне і вільне. Ти наповнюєшся свіжими силами. Ти став сильним. Ти наповнюєшся любов'ю. Ти любиш себе й інших. Подякуй водоспаду за його цілющі сили і повертайся сюди, у наш клас. А зараз потягніться, прогніться. Зробіть глибокий вдих і гучний, короткий видих, голосно скажіть: «Підбадьорився я!». Доброго вам настрою й успіхів! [19]

Рефлексія від виконаної вправи

Вправа «Очікування» *(5хв.)* [39]

Мета: Визначити чи справдилися у учасників заняття їх очікування.

Інструкція: Повернутися до зображення гори та тих очікувань, котрі були занотовані на початку заняття. Ті очікування, котрі справдилися записуються на вершині гори.

Рефлексія від виконаної вправи

ВИСНОВКИ

Вивчення особливостей розвитку агресивності в учнів підліткового віку дає підставу зробити наступні висновки.

Такі поняття як «агресія», «агресивна поведінка» та «агресивність» більшістю науковців сприймаються як тотожні. І це не дивно, адже дані поняття випливають один з одного, вони є взаємопов'язаними й тому їх і плутають.

Слід розуміти, що відмінність між цими поняттями все ж таки є. Агресивність визначається як внутрішня психологічна характеристика особистості. Агресія ж є більш ширшим поняттям і містить у собі будь-яку форму негативної чи ворожої дії конкретної людини з метою досягти свого.

При аналізі літератури нам стало зрозумілим, що на агресивність можуть впливати різні чинники. Ними можуть бути сім'я, виховання, вплив оточуючих, тривожність, самооцінка, вольова саморегуляція та інші. Також нам стало відомо, що агресивність у дітей підліткового віку пов'язана із кризою даного віку. Адже саме в цей період діти підліткового віку намагаються бути самостійними у прийнятті своїх рішень, не залежати від думки батьків, котрих вони зачасту сприймають як ворогів, а також вони прагнуть не впасти в очах своїх однолітків, сформувати свою «Я-концепцію».

Працюючи над даною темою нам стало зрозумілим, що існують різні види агресивності: вербальна, фізична, зовнішня, внутрішня та інші. Ученими було визначено, що роздратованість, негативізм та образи також відносяться до видів агресивності. У то й же час учні підліткового віку використовують той вид агресивності, котрий їм притаманний в силу їхнього характеру та темпераменту.

Для визначення прояву агресивності в учнів підліткового віку нами було підібрано методику «Тест агресивності», котра спрямована на дослідження рівня прояву агресивності.

З метою визначення чинників, котрі впливають на рівень прояву агресивності в учнів підліткового віку, було підібрано три опитувальники:

«Методика визначення рівня тривожності (Шкала Дж. Тейлора)»; методика дослідження вольової саморегуляції; опитувальник загальної самооцінки підлітка.

Емпіричне дослідження проводилося в 2024/2025 навчальному році на базі Ліцею № 1 Охтирської міської ради Сумської області. У дослідженні приймало участь 30 учнів 9-х класів.

Аналіз результатів показав, що у більшої половини учнів підліткового віку (63,3%) середній рівень агресивності. У свою чергу 30% з опитаних учнів підліткового віку мають низький рівень агресивності, а 6,7% - мають високий рівень агресивності.

Важливо зазначити, шо даний опитувальник має на меті визначити також і види агресивності, які є переважаючими в респондентів. Нами був проведений аналіз в цьому розрізі. Він показав, що серед опитаних респондентів середній (43,3%) та низький (43,3%) рівень вербальної агресивність розподілився по-рівну. У свою чергу 13,4% опитаних респондентів мають високий рівень. Досліджуючи фізичну агресивність нами було визначено, що половина опитаних респондентів (50%) у більшості випадків фізично проявляють свою агресивність. Також 36,6% відсотків респондентів мають середній рівень фізичної агресивності. І лише 13,4% мають низький рівень фізичної агресивності. Аналіз предметної агресивності показав те, що 56,7% мають низький рівень. У свою чергу 36,6% респондентів мають середній рівень предметної агресивності й часто використовують її під час конфліктів та непорозумінь. 6,7% мають високий рівень предметної агресивності. Аналіз емоційної агресивності дає нам підстави стверджувати, що більшість респондентів (58,1%) під час конфліктів не використовують емоційну агресивність. 34,9% респондентів мають середній рівень емоційної агресивності, тобто в більшості випадків вони мають емоційні прояви агресивності. 7% опитаних мають високий рівень емоційної агресивності. Аналіз самоагресії показав, що більшість опитаних (43,4%) мають середній рівень самоагресії. 36,6% респондентів мають

високий рівень самоагресії і не можуть перебувати в мирі та злагоді самі з собою. 20% респондентів мають низький рівень самоагресії.

Досліджуючи рівень самооцінки в учнів підліткового віку було встановлено, що більша половина респондентів (60%) мають середній рівень самооцінки, 30% респондентів мають низький рівень, а 10% - високий рівень самооцінки.

Досліджуючи рівень вольової саморегуляції в учнів підліткового віку нами визначено, за загальною шкалою у трішки більшої кількості респондентів (53,3%) переважає низький рівень вольової саморегуляції, у меншої половини респондентів (46,7%) - високий.

Результати досліджуючи рівня тривожності в учнів підліткового віку показали, що однакова кількість опитаних респондентів мають високий (36,7%) та середній (з тенденцією до високого) (36,7%) рівень тривожності. 26,6% респондентів мають середній рівень (з тенденцією до низького) тривожності. Жоден з опитаних респондентів не мають низького рівня тривожності.

За результатами дослідження встановлено те, що статистично значущий зв'язок між рівнем прояву агресивності та такими чинниками, як самооцінка, вольова саморегуляція у респондентів відсутній. У свою чергу, слід зазначити, що статистичний зв'язок між рівнем прояву агресивності та таким чинником як тривожність дуже ймовірний так як має пограничні показники.

З метою профілактики було розроблено тренінгове заняття «Агресивність. Як її подолати в підлітковому віці», яке дасть можливість проаналізувати зміст поняття «агресивність», розкрити основні ознаки та прояви агресивності в підлітковому віці, проаналізувати причини прояву агресивності в учнів підліткового віку, навчити учнів долати агресивність та визначити основні правила подолання агресивності для учнів підліткового віку.

Враховуючи перспективність даного дослідження, для подальшого глибокого аналізу даної теми, нами визначено наступні кроки:

1) у теоретичному аспекті підібрати та теоретично дослідити інші чинники, котрі можуть впливати на агресивність учнів підліткового віку;

2) більш детально провести діагностичний аналіз та встановити зв’язок між рівнем прояву агресивності та чинниками, котрі ми обрали для емпіричного дослідження

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандура А., Уолтерс Р. Підросткова агресія. К., 2000. 256 с.

2. Бедлінський О. І. та Бедлінський В. О. Психологічні особливості організації провідної діяльності підлітків. URL:https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/3-3.pdf

3. Бойканич М. Ю. Психологічні характеристики прояву агресії у навчальному процесі. URL: http://ir.librarynmu.com/bitstream/123456789/2770/1/Психологічні%20характеристики%20прояву%20агресії%20у%20навчальному%20процесі.pdf

4. Бойко О. А. Взаємозв'язок агресивної поведінки підлітків та акцентуацій характеру. URL: https://www.academia.edu/36727335/КУРСОВА_РОБОТА_ПСИХОЛОГІЯ

5. Босак О. С. Агресивна поведінка у підлітковому віці як соціальна проблема. URL: https://journals.maup.com.ua/index.php/psychology/article/view/1386

6. М. Ф. Будіянський. Особливості прояву агресивності в підлітків. URL: https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1ca19b03-2a41-4baa-ab9b-be22070c6a50/content

7. Бутмарчук С.В. Вправи та ігри на знайомство.URL: https://vseosvita.ua/library/vpravi-ta-igri-na-znajomstvo-376872.html

8. Вальчук Ю. В. Психологія агресивної поведінки сучасних підлітків: діагностично-корекційний аспект. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/38361/4/Dyplom_Valchuk_2022.pdf

9. Василенко І. А., Тарарака І. С. Агресивність та особливості статусного положення підлітків. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT

10. Видолоб Н.О. Проблема самооцінки особистості у контексті гуманістичної психології. «YoungScientist». No 9.1 (36.1). September, 2016. С. 21-26

11. Волянська О.В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14546/1/Volyanskaya_117-134.pdf

12. Ворона С. Феномен агресивної поведінки в підлітковому віці. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/05_04_2019/pdf/93.pdf

13. Гайдамашко І. Вплив стилів сімейного виховання на розвиток агресії підлітків. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/28094/1/ВПЛИВ%20СТИЛІВ%20СІМЕЙНОГО%20ВИХОВАННЯ%20НА%20РОЗВИТОК%20АГРЕСІЇ%20ПІДЛІТКІВ.pdf

14. Гернешій М. В. Психологічні особливості самооцінки у підлітковому віці. URL: HTTPS://DSPACE.UZHNU.EDU.UA/JSPUI/BITSTREAM/LIB/52103/1/%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%88%D1%96%D0%B9.PDF

15. Гребінь Н. В., Федчун М. Ю. Особливості агресивної поведінки підлітків із підвищеним рівнем переживання страхів. URL: http://habitus.od.ua/journals/2020/15-2020/21.pdf

16. Грицай Ж.М. Особливості прояву агресивності в учнів підліткового віку. *Психологічний супровід учасників психологічного процесу*: Інноваційні технології в роботі практичного психолога (матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 30 травня 2024 року, м. Суми) / за заг. ред. А. В. Вознюк, О. Ю. Василеги. [у 2-х ч.]. Ч. 2. Суми: НВВ КЗ СОІППО, 2024. С. 76–79.

17. Грицай Ж.М. Зміст і структура тренінгово заняття «Агресивність. Як її подолати в підлітковому віці». *Актуальні питання практичної психології в умовах сьогодення:* матеріали II Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання практичної психології в умовах сьогодення» (23 січня 2025 р., м. Суми) / за заг. ред. А. В. Вознюк, О. Ю. Василеги. Суми: НВВ КЗ СОІППО. 2025. С. 71 – 73

18. Дмитрієва С., Мачушник О. Підліткова агресивність та шляхи її корекції.URL:

http://eprints.zu.edu.ua/29111/1/ДмитрієваС.М.Мачушник%20О.Л._Сєвєродонецьк%202018.pdf

19. Дмитріюк Н.С. Корекція соціально-психологічних особливостей депривованих дошкільників з дитячих будинків. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/9640/1/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.docx

20. В. Дроздюк. Психологічні особливості емоційної саморегуляції у підлітковому віці». URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/23503/1/Avtoreferat_Drozdjuk.pdf

21. Єзерська Н.В., Рябоконь В.В. Проблематика вивчення поняття «агресія», «агресивність» у підлітковому віці. URL: https://www.researchgate.net/publication/376181648_Problematika_vivcenna_ponatta_agresia_agresivnist_u_pidlitkovomu_vici

22. Єременко О. Дослідження самооцінки дітей підліткового віку. URL: https://journal.kdpu.edu.ua/psychology/article/view/7310

23. Загальна характеристика підліткового віку. URL: https://studfile.net/preview/6489160/page:18/

24. Ілляшик К. Прояви тривожності у підлітковому віці. URL: https://journal.kdpu.edu.ua/psychology/article/view/7313/6780

25. Карпенко Є. Основи психотренінгу: навч. посібник. – Дрогобич, 2015. URL: HTTPS://DSPACE.LVDUVS.EDU.UA/BITSTREAM/1234567890/2360/1/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%84.%D0%92.%20%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%BD%D0%B3%D1%83.PDF

26. Качанова Ю. В. Агресивність: аналіз теоретичних підходів. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія. 2011. Т. 156, Вип. 144. С. 29–32

27. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості К.: «Либідь», 2007. – 156 с.

28. Киричук Г. Асоціальна поведінка підлітків (агресивність у підлітків). Психологічна газета. 2005. №7. С. 16–17

29. Кісіль З. Р. Психологічні особливості агресивності у підлітковому віці. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1121/1/15kzrupv.pdf

30. Коберник Л. О. Конфліктні форми поведінки та способи їх корекції в юнацькому віці / Л. О. Коберник // Актуальні проблеми психології. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 21-22 / За ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, 2008. С. 173 – 177

31. Колодяжна А. В., Короткова П. М. Тривожність як властивість особистості. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/22961/1/540-544.pdf

32. Козицька І. В., Ковальська О. О. Психологічні особливості самооцінки та рівня домагань підлітків. Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. С. 130-137

33. Кордунова Н. О. Загальний підхід і завдання вивчення дітей з афективними формами поведінки/Н. О. Кордунова, А. С. Денисюк // Психолого-педагогічне та медичне забезпечення соціалізації дітей вразливих категорій: Матеріали доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції із циклу "Сучасні підходи інтеграції та соціалізації дітей з особливими потребами", 17 січня 2008 року, м. Луцьк. Луцьк, 2008. С. 21-26

34. Кордунова Н.О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/153580558.pdf

35. Корнієнко Л.О. Майсткр-клас «Треннг як групова форма роботи». URL: https://naurok.com.ua/mayster-klas-trening-yak-grupova-forma-roboti-126272.html

36. Котлова Л. О. Особливості прояву конфліктних форм поведінки підлітків з вираженими акцентуаціями рис характеру. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/42970406.pdf

37. Котловий С. А. Конфліктні форми поведінки та причини їх виникнення в учнів професійно-технічних навчальних закладів. URL: http://eprints.zu.edu.ua/11024/1/КОНФЛІКТНІ%20ФОРМИ%20ПОВЕДІНКИ%20ТА%20ПРЧИНИ%20ЇХ%20ВИНИКНЕННЯ%20В%20УЧНІВ%20ПРОФЕСІЙНОТЕХНІЧНИХ%20НАВЧАЛЬНИХ%203АКЛАДІВt%20Office%20Word.pdf

38. Кравець В. А., Корсунська В. В. Взаємозв'язок агресії та агресивної поведінки. URL: http://info.dgu.edu.ua/bitstream/123456789/370/1/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C%20%D0%92.%D0%90..pdf

39. Лемешева Т.Є. З досвіду роботи практичного психолога загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 7 Новокаховської міської ради Лемешевої Тетяни Євгеніївни. URL: http://psychology-in-practice.blogspot.com/2015/03/7.html

40. Н. Литвинчук, Н. Мельниченко Агресивність молодших школярів як соціально-психологічна проблема. URL: https://dspace.nau.edu.ua/handle/NAU/59869

41. Мазоха І. С. Аналіз теоретико-емпіричних досліджень феномена агресії та агресивності. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/1_2011/15.pdf

42. Матохнюк Л.О., Шпортун О.М. Психолошічні особливості прояву тривожності у підлітковому віці. URL: http://habitus.od.ua/journals/2020/19-2020/29.pdf

43. Методика «Шкала самооцінки» (підлітковий, юнацький вік). URL: https://studfile.net/preview/5263788/page:77/, https://studfile.net/preview/5263788/page:78/

44. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: Збірник практичних матеріалів. – Київ, 2020. – 132с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/4/7/471051.pdf

45. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика. URL: https://theses.oa.edu.ua/DATA/18/%D0%9C%D0%B8%D1%86%D0%BA%D0%B0%D0%BD%20_dis.pdf

46. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. К., 2005. URL: http://www.disslib.org/psykholohichni-osoblyvosti-projavu-ahresiyi-u-ditej-pidlitkovoho-viku.html

47. Мойсеєва О. Є. Психологія агресивності підлітків: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук: 19.00.07. Київ, 2011. 42 с.

48. Мостова І. В., Кушніренко К. О. Дослідження самооцінки особистості серед підлітків. URL: http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/261225/259002

49. Наконечний І. Аналіз динаміки розвитку саморегуляції поведінки підлітків у процесі бойового мистецтва – панкратіон. URL: HTTPS://SCIENCEANDEDUCATION.PDPU.EDU.UA/DOC/2010/2_2010/9.PDF

50. Ольховецький С.М. Психологічні чинники страхів в підлітковому та молодшому юнацькому віці // Конференція молодих вчених “Науковий часопис: психологічні науки”.Київ.: НПУ імені М.П. Драгоманова.2004.Серія 12, ІІ випуск. С. 92-97

51. Онищенко Н. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів у процесі діяльності дитячих громадських організацій: дис. канд. пед. наук / Н. П. Онищенко. Переяслав-Хмельницький, 2003.229 с.

52. Отич О. Писхологія конфлікту: Навчально-методичний посібник для підготовки магістрів усіх форм навчання/ В.Ф.Орлов, О.М.Отич, О.О.Фурса. К.: ДЕТУТ, 2008. 422 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/3938/1/конфліктологія_кінцевий_варіант._О_М_Отич_doc.pdf

53. Папітченко Л. Теоретичний аналіз проблеми значущості самооцінки в структурі гідності особистості. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. Випуск 12 (57). 2020

54. І.М.Періг. емоційна саморегуляція у підлітковому віці. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/23176/2/CAZST_2017v3_Perig_I_MEmotional_self_adjustment_212-213.pdf

55. Петечел О. Ю. Теоретичний аналіз проблеми агресії. URL: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&

56. Приріз М. Агресія в підліткві: які причини та що з цим робити? 5 порад для батьків. URL: HTTPS://LIFE.PRAVDA.COM.UA/SOCIETY/2018/07/03/231914/

57. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник: Навч. посіб. К.: Каравелла, 2012. 328 с.

58. Самойлов А. М. Агресивність як форма девіантної поведінки підлітків. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. 2013. Вип. 39(4). С. 177–183.

59. Сінєльнікова Т.В. Методичні вказівки до лабораторних занять з навчальної дисципліни основи психологічного тренінгу. URL: HTTP://DSPACE.PDPU.EDU.UA/BITSTREAM/123456789/9770/1/SINELNIKOVA%20TATYANA%20VYACHESLAVOVNA%202020.PDF

60. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л.В.Долинська, З. В. Огороднійчук. К.: Просвіта, 2001. 416с.

61. Сподобаєва А. Д. Агресивність у підлітковому віці: причини, профілактика. URL: http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/8798

62. 54. Тест дослідження вольової саморегуляції. URL: http://www.personal.in.ua/article.php?ida=67

63. Тренінг «Профілактика агресивності». URL: https://care-in-action.org/en/news/treninh-profilaktyka-ahresyvnosti

64. В.В. Хмельовська. Психологічні особливості емоційно-вольової регуляції підлітків в освітньому процесі. URL: https://elar.khmnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ccea5cd2-e06a-489c-8af9-191604a57f8c/content

65. Чамлай Д. Причини агресивної поведінки в підлітковому віці. URL:https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2020/1/92.pdf

66. Чернега А.С. Психологічні особливості тривожності підлітків. URL: file:///C:/Users/Win7/Downloads/7181%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-14414-1-10-20190716.pdf

67. Шевченко С. В. Психологічні особливості виникнення агресії особистості. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/5_2018/37.pdf

68. Шкала прояву тривожності Тейлор._____URL: https://vseosvita.ua/library/skala-proavu-trivoznosti-tejlor-371967.html

69. Шпонько Д.М. Особливості формування емоційно-вольової стійкості підлітків в спортивній діяльності. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8ae9fb38-d21c-46cf-9e77-f6bc98929bb7/content

70. Юрков О.С., Фельцан М.І. Особливості вольової сфери підлітка. URL: http://dspace.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/3016/1/n18-172-179.pdf

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Результати визначення зв'язку між рівнем прояву агресивності (А) та рівнем вольової регуляції (В) в учнів підліткового віку

№ опитаних	Показники рівня агресивності (змінна А) Об'єкт дослідження		Показники рівня вольової регуляції (змінна В) Чинник		d(ранг А – ранг В)	d^2
	Інд. значення	Ранг	Інд. значення	Ранг		
1.	31	30	11	8 – **11**	19	361
2.	12	10 – **10,5**	8	3 – **3,5**	7	49
3.	19	22 – **22,5**	11	9 – **11**	11,5	132, 25
4.	23	28	5	1	27	729
5.	19	2 – **22, 5**	11	10 – **11**	11, 5	132, 25
6.	25	29	11	11 – **11**	18	324
7.	8	3 – **4, 5**	15	25 – **26**	21, 5	462, 25
8.	13	12 – **12, 5**	15	26 – **26**	13,5	182, 25
9.	18	21	10	5 – **6**	15	225
10.	12	11 – **10, 5**	13	16–**17, 5**	7	49
11.	17	18 – **19**	7	2	17	289
12.	21	25	11	12 – **11**	14	196
13.	16	17	13	17–**17, 5**	0, 5	0, 25
14.	8	4 – **4, 5**	14	20 – **22**	17, 5	306, 25
15.	8	5 – **4, 5**	15	27 – **26**	21, 5	462, 25
16.	17	19 – **19**	14	21 – **22**	3	9
17.	9	7 – **8**	11	13 – **11**	3	9
18.	15	15 – **15, 5**	14	22 – **22**	6, 5	42, 25
19.	9	8 – **8**	16	28–**28, 5**	20, 5	420, 25
20.	6	1	14	23 – **22**	21	441
21.	22	26 – **26, 5**	13	18–**17, 5**	9	81
22.	7	2	21	30	28	784
23.	9	9 – **8**	10	6 – **6**	2	4
24.	14	14	8	4 – **3, 5**	10, 5	110, 25
25.	22	27 – **26, 5**	13	19–17, 5	9	81
26.	17	20 – **19**	14	24 – **22**	3	9
27.	8	6 – **4, 5**	16	29–**28, 5**	24	576
28.	15	16 – **15, 5**	11	14 – **11**	4, 5	20, 25
29.	13	13 – **12, 5**	12	15	2, 5	6, 25
30.	20	24	10	7 – **6**	18	324

Разом - 6706, 7

r_s= -0, 49 Критичне значення для N =30

N	p	
	0.05	0.01
30	**0.36**	**0, 47**

Додаток Б

Таблиця Б.1

Результати визначення зв'язку між рівнем прояву агресивності (А) та рівнем тривожності (В) в учнів підліткового віку

№ опитаних	Показники рівня агресивності (змінна А) Об'єкт дослідження		Показники рівня тривожності (змінна В) Чинник		d(ранг А – ранг В)	d^2
	Інд. значення	Ранг	Інд. значення	Ранг		
1.	31	30	24	14 – **16, 5**	13, 5	182, 25
2.	12	10 – **10, 5**	33	28	17, 5	306, 25
3.	19	22 – **22, 5**	22	13	9, 5	90, 25
4.	23	28	26	21 – **21, 5**	6, 5	42, 25
5.	19	23 – **22, 5**	31	27	4, 5	20, 25
6.	25	29	24	15 – **16, 5**	12, 5	156, 25
7.	8	3	11	5	2	4
8.	13	12 – **12, 5**	8	1 – **1, 5**	11	121
9.	18	21	35	29	8	64
10.	12	11 – **10, 5**	13	7 – **7, 5**	3	9
11.	17	18 – **19**	24	16 – **16, 5**	2, 5	6, 25
12.	21	25	24	17 – **16, 5**	8, 5	72, 25
13.	16	17	12	6	11	121
14.	8	4 – **4, 5**	16	9 – **9, 5**	5	25
15.	8	5 – **4, 5**	20	12	7, 5	56, 25
16.	17	19 – **19**	40	30	11	121
17.	9	7 – **7, 5**	28	23 – **23, 5**	16	256
18.	15	15 – **15, 5**	24	18 – **16, 5**	1	1
19.	9	8 – **8, 5**	16	10 – **9, 5**	1	1
20.	6	1	10	4	3	9
21.	22	26 – **26, 5**	13	8 – **7, 5**	19	361
22.	7	2	8	2 – **1, 5**	0, 5	0, 25
23.	9	9 – **8, 5**	28	24 – **23, 5**	15	225
24.	14	14	25	20	6	36
25.	22	27 – **26, 5**	29	25	1, 5	2, 25
26.	17	20 – **19**	17	11	8	64
27.	8	6 – **4, 5**	9	3	1, 5	2, 25
28.	15	16 – **15, 5**	30	26	10, 5	110, 25
29.	13	13 – **12, 5**	24	19 – **16, 5**	4	16
30.	20	24	26	22 – **21, 5**	2, 5	6, 25

Разом – 2487,5

r_s= 0,45 Критичне значення для N =30

N	p	
	0.05	0.01
30	**0.36**	**0, 47**

Додаток В

Таблиця В.1

Результати визначення зв'язку між рівнем прояву агресивності (А) та рівнем самооцінки (В) в учнів підліткового віку

№ опитаних	Показники рівня агресивності (змінна А) Об'єкт дослідження		Показники рівня самооцінки (змінна В) Чинник		d(ранг А – ранг В)	d^2
	Інд. значення	Ранг	Інд. значення	Ранг		
1.	31	30	4	22 – **23, 5**	6,5	42,25
2.	12	10 – **10,5**	1	13 – **15,5**	5	25
3.	19	22 – **22,5**	-2	6 – **6,5**	16	256
4.	23	28	-6	1 – **1,5**	26,5	702,25
5.	19	23 – **22,5**	-3	4 – **4,5**	18	324
6.	25	29	0	11 – **11,5**	17,5	306,25
7.	8	3	2	19 – **20,5**	17,5	306,25
8.	13	12 – **12,5**	5	26 – **27**	14,5	40,25
9.	18	21	0	12 – **11,5**	9,5	90,25
10.	12	11 – **10,5**	5	27 – **27**	16,5	272,25
11.	17	18 – **19**	-4	3	16	256
12.	21	25	1	14 – **15,5**	9,5	90,25
13.	16	17	-2	7 – **6,5**	10,5	110,25
14.	8	4 – **4,5**	1	15 – **15,5**	11	121
15.	8	5 – **4,5**	3	20 – **20,5**	16	256
16.	17	19 – **19**	-6	2 – **1,5**	17,5	306,25
17.	9	7 – **7,5**	-1	8 – **9**	1,5	2,25
18.	15	15 – **15,5**	8	30	14,5	40,25
19.	9	8 – **8,5**	4	23 – **23,5**	15	225
20.	6	1	1	16 – **15,5**	14,5	40,25
21.	22	26 – **26,5**	1	17 – **15,5**	11	121
22.	7	2	4	24 – **23,5**	21,5	462,25
23.	9	9 – **8,5**	-3	5 – **4,5**	4	16
24.	14	14	3	21	7	49
25.	22	27 – **26,5**	5	28 – **27**	0,5	0,25
26.	17	20 – **19**	-1	9 – **9**	10	100
27.	8	6 – **4,5**	6	29	24,5	600,25
28.	15	16 – **15,5**	1	18 – **15,5**	0	0
29.	13	13 – **12,5**	4	25 – **23,5**	11	121
30.	20	24	-1	10 – **9**	15	225

Разом – 2487,5

r_s= -0,2 Критичне значення для N =30

N	p	
	0.05	0.01
30	**0.36**	**0, 47**